

**Οι παραγκουπόλεις της Λατινικής Αμερικής
μέσα από μία
ιστορική και κοινωνική προοπτική**

Σκαρτσίλη Βασιλική {I2016110}

Τμήμα Ιστορίας-Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Πτυχιακή Εργασία

Επόπτρια: Δαμηλάκου Μαρία-Επίκουρη Καθηγήτρια

Σεπτέμβριος 2021

Σημείωμα συγγραφέα

Η συγγραφέας βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στην εργασία τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΚΟΥΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1950	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ΟΙ ΠΑΡΑΓΚΟΥΠΟΛΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ, ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ 1930-1970	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΟΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΓΚΟΥΠΟΛΕΙΣ, ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ 1970-1980	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ ΣΤΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΟΥ 21 ^{ου} ΑΙΩΝΑ	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΓΚΟΥΠΟΛΕΙΣ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΑ.....	52
5.1 ΕΡΓΑΣΙΑ	52
5.2 ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	54
5.3 ΒΙΑ	55
5.4 ΥΓΕΙΑ	58
5.5 ΤΑ ΠΟΣΟΣΤΑ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 21 ^{ου} ΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ.....	59
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	62
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	64
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	65

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστορία των παραγκουπόλεων της Λατινικής Αμερικής είχε μαγνητίσει το ενδιαφέρον των ανθρώπων ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα λόγω της διαφορετικότητας που παρουσίαζαν στον τρόπο ζωής τους σε σχέση με τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Οι κατοικίες τους και η καθημερινότητα τους ήταν τελείως διαφορετική. Μέχρι και σήμερα η διαφορετικότητα τους προσελκύει τους ανθρώπους με αποτέλεσμα, κυρίως σε περιοχές των ευρωπαϊκών χωρών, καλλιτεχνικά έργα ακόμα και επιχειρήσεις να αντλούν έμπνευση από την εικόνα των παραγκουπόλεων.¹ Ωστόσο, μέσα στο πέρασμα του χρόνου έχουν αντιμετωπίσει πολλές ρατσιστικές επιθέσεις καθώς και πολιτικές εκκαθάρισης. Πανεπιστημιακοί ερευνητές, ακαδημαϊκοί, αρχιτέκτονες και πολιτικοί έχουν αναπτύξει θεωρίες και στρατηγικές βοήθειας για τις παραγκουπόλεις αλλά και για τους κατοίκους της.

Ο χρόνος και τα γεγονότα που οδήγησαν στη δημιουργία τους μπορεί να διαφέρουν από χώρα σε χώρα αλλά διακρίνονται από κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Το ίδιο ισχύει και για τον τρόπο εγκατάστασης και κατασκευής των κατοικιών. Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας επικεντρώνεται στο πλαίσιο της δημιουργίας και εξέλιξης των παραγκουπόλεων αλλά και στη διαδικασία εγκατάστασης σ' αυτές των κατοίκων τους μέχρι τη δεκαετία του 1950. Ως προς την ανοικοδόμηση, οι επιλογές των υλικών που χρησιμοποιούνταν ήταν χαμηλής προστασίας και ποιότητας όπως ζαχαροκάλαμα, ξύλα, σίδερα κ.ά. Για τον λόγο αυτό, διάφορες ονομασίες που έχουν δοθεί στις παραγκουπόλεις μειώνουν τους κατοίκους, τις διαχωρίζουν από το αστικό τοπίο και διογκώνουν το στίγμα που ήδη υπάρχει. Πέρα από τη χρήση του όρου παραγκούπολη, αναφέρονται και οι ειδικές ονομασίες που χρησιμοποιούν οι εκάστοτε χώρες για να τις ορίσουν.

Επόμενο κομμάτι της εργασίας είναι ο τρόπος αντιμετώπισης των παραγκουπόλεων από τις εκάστοτε κυβερνήσεις και τα προγράμματα βοήθειας που ακολούθησαν την εποχή της εκβιομηχάνισης των δεκαετιών 1930-1970. Στη συνέχεια, αναφέρονται οι στάσεις των δικτατοριών στις παραγκουπόλεις τις δεκαετίες του 1970-1980. Τις συγκεκριμένες δεκαετίες συνέχισε να ισχύει η πολιτική των αρχών του 20^{ου} αιώνα, δηλαδή των εκκαθαρίσεων και της μετεγκατάστασης των κατοίκων

¹ Janice Perlman, *Favela*, Oxford University Press, 2010, σ. 329-331.

σε έτοιμες κατοικίες ή σε συγγενικά πρόσωπα, καθώς ο αριθμός των ετοιμοπαράδοτων σπιτιών πολλές φορές ήταν μειωμένος. Έπειτα, από την περίοδο των νεοφιλελεύθερων και αριστερών κυβερνήσεων μέχρι σήμερα ακολουθούνται έργα αναβάθμισης και παροχής οικονομικής βοήθειας. Θα γίνει λεπτομερής ανάλυση για την κάθε χώρα ξεχωριστά, παράλληλα με την οπτική που είχαν οι κάτοικοι για τα έργα.

Σημαντικό σημείο αναφοράς είναι η κοινωνική ζωή στις παραγκουπόλεις του σήμερα. Στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας αναφέρονται οι διαφοροποιήσεις των κατοίκων ανάλογα με τη θέση εργασίας τους και το εισόδημα τους. Ακόμα, επισημαίνονται τα οικονομικά όρια και ο στιγματισμός που δέχονται από τους ανθρώπους των ανώτερων στρωμάτων. Η κάθε παραγκούπολη έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά, με την εκπαίδευση και τη συνολική λειτουργία της να καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την πορεία των μελών της. Ένα αρνητικό χαρακτηριστικό, που θα αναφερθεί και επηρεάζει τις παραγκουπόλεις στη λειτουργία και ασφάλεια τους, είναι η βία.

Η εργασία ολοκληρώνεται με τις υπηρεσίες υγείας, τις συνέπειες της πανδημίας του COVID-19 στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των χωρών, τις δαπάνες που πραγματοποιούν οι χώρες κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα ανά κοινωνικό κλάδο και τα επίπεδα φτώχειας σ' αυτές. Τέλος, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι λόγω του μεγάλου αριθμού των χωρών της Λατινικής Αμερικής, επιλέχθηκαν κάποιες συγκεκριμένες περιπτώσεις τόσο από τη νότια και κεντρική Αμερική αλλά και από την Καραϊβική. Αυτές είναι η Βραζιλία, η Αργεντινή, η Χιλή, η Κολομβία, η Βενεζουέλα, το Μεξικό και η Κούβα. Ωστόσο, ενδιάμεσα παραβάλλονται και ορισμένες αναφορές σε κάποιες ακόμα χώρες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΚΟΥΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1950

Οι παραγκουπόλεις της Λατινικής Αμερικής αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των σημερινών κοινωνιών. Η παρουσία τους είναι εμφανής σε όλες τις χώρες και τις περιοχές τους, αλλά η διεύρυνση και ο πολλαπλασιασμός τους πραγματοποιήθηκε κυρίως στον αστικό ιστό. Η γρήγορη, άτυπη εγκατάσταση χωρίς την ουσιαστική πολιτική μέριμνα για εργατικές κατοικίες, καταπολέμηση της ανισότητας, εκπαίδευση και επαρκείς μισθούς, «ρίζωσαν» τις παραγκουπόλεις, καθιστώντας δύσκολη τη μείωση τους.

Οι εγκαταστάσεις σε κατοικίες φτιαγμένες από φθηνότερα οικοδομικά υλικά κυρίως από πέτρα, ζαχαροκάλαμα, άχυρο πραγματοποιούνταν ήδη από τα αποικιακά χρόνια στις επαρχίες αλλά και γύρω από τα μεγάλα διοικητικά κέντρα. Παρόλο που η ύπαρξη τους καταγράφεται από περιηγητές, εντάχθηκαν στις συζητήσεις του «κοινωνικού ζητήματος», όταν αυτές ξεκίνησαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}. Με τη δημιουργία των ανεξάρτητων κρατών τον 19^ο αιώνα η κατάσταση παρέμεινε ίδια. Οι ισχυροί και η ανώτατη τάξη ζούσε στο κέντρο, κοντά στην κεντρική πλατεία, όπου είχαν πεζοδρόμια, φωτισμό και άλλες ανέσεις. Τα σπίτια τους ήταν καλοφτιαγμένα με κήπους, ενώ ο υπόλοιπος αστικός πληθυσμός ζούσε σε σπίτια φτιαγμένα από φθηνότερα τοπικά υλικά, όπως ζαχαροκάλαμα, κλαδιά, στάχυα, άχυρα και πέτρες.²

Η ένταξη των λατινοαμερικανικών οικονομιών στην παγκόσμια οικονομία και η κυριαρχία των εξαγωγών πρωτογενών προϊόντων από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα- αρχές 20^{ου}, σε συνδυασμό με τις νέες τεχνολογίες (ατμόπλοια, σιδηρόδρομοι) επιτάχυναν την ανάπτυξη της οικονομίας. Παράλληλα, όμως, πραγματοποιήθηκε ο πολλαπλασιασμός των παραγκουπόλεων μέσω της μαζικής έλευσης μεταναστών είτε από την Ευρώπη είτε από την ύπαιθρο.³ Ακριβώς, αυτή η περίοδος αστικοποίησης, που οδήγησε στην

² James R. Scobie, «The growth of Latin America cities, 1870-1930», στο Leslie Bethell (επιμ.), *The Cambridge History of Latin America*, v. IV (c. 1870-1930), Cambridge University Press, 1986, σ. 233-234.

³ Brodwyn Fisher, «A Century in the Present Tense Crisis, Politics, and the Intellectual History of Brazil's Informal Cities», στο Brodwyn Fischer, Bryan McCann, and Javier Auyero (επιμ.), *Cities from Scratch Poverty and Informality in Urban Latin America*, Duke University Press, U.S.A, 2014, σ. 13-14.

επέκταση των παραγκουπόλεων, θεωρείται η αρχή της αντιμετώπισης τους ως πρόβλημα για το αστικό τοπίο των χωρών. Ήταν η εποχή που οι παραγκουπόλεις έγιναν μέρος του «κοινωνικού ζητήματος».

Πολλές χώρες προώθησαν τη μετανάστευση κυρίως από την Ευρώπη, και σε ορισμένες περιπτώσεις, ο μισός εργατικός πληθυσμός ήταν αλλοδαπός. Επίσης, σε άλλες χώρες όπως η Κούβα, το Περού, η Βραζιλία και το Μεξικό, σημαντικός υπήρξε ο αριθμός μεταναστών και από τις ασιατικές χώρες, κυρίως την Κίνα και την Ιαπωνία. Η μετανάστευση προωθήθηκε από τις κυβερνήσεις με στόχο την κάλυψη των κενών θέσεων εργασίας στην ύπαιθρο μετά την κατάργηση της δουλείας, ωστόσο η επικράτηση των μεγάλων γαιοκτημόνων και των άθλιων συνθηκών εργασίας οδήγησαν σημαντικό μέρος στις πόλεις προς αναζήτηση νέων θέσεων εργασίας (έργα μεταφοράς, κατασκευές, εμπόριο). Επιπλέον, η αύξηση των γεννήσεων και η πτώση της θνησιμότητας στα αστικά κέντρα επιτάχυναν την ανάπτυξη των πόλεων.⁴

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η κατάσταση των πόλεων υπήρξε αποπνικτική. Οι συνθήκες υγιεινής (έλλειψη αποχετεύσεων, αποστραγγιστικών έργων), απορρίμματα, έλλειψη υποδομών σε συνδυασμό με τον συνωστισμό των κατοίκων ενθάρρυνε την ανάπτυξη ασθενειών, όπως ο κίτρινος πυρετός και η ελονοσία. Στην Κούβα, μετά την ήττα της Ισπανίας από τις Ηνωμένες Πολιτείες το 1898, πραγματοποιήθηκαν εμβολιασμοί, αποχετευτικά προγράμματα και καθαρισμοί των πόλεων της χώρας.⁵

Οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις κατηγόρησαν τους κατοίκους των παραγκουπόλεων για την ανάπτυξη των ασθενειών, με αποτέλεσμα οι πλούσιοι να εγκαταλείψουν τις κατοικίες στους στο κέντρο και να απομακρυνθούν στα προάστια. Αντίθετα, οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων του Ρίο και του Μπουένος Άιρες απομακρύνθηκαν από τις κεντρικές κυβερνήσεις για να μειωθεί ο συνωστισμός και να καταπολεμηθούν οι θανατηφόρες επιδημίες. Παράλληλα, οι δύο αυτές πόλεις ανακαινίστηκαν ώστε να μοιάζουν στα ευρωπαϊκά πρότυπα των πόλεων. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχαν ψηφιστεί νόμοι και κώδικες κατασκευής για τις παραγκουπόλεις που δεν τηρήθηκαν. Στη Ρεσίφε (Βραζιλία) η κατασκευή καινούργιων αυτοσχέδιων καλυβών (mocambos) είχε ήδη απαγορευτεί από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και στα μέσα της δεκαετίας του

⁴ Teresa A. Meade, *A History of Modern Latin America -1800 To the Present*, John Wiley & Sons, 2016, σ. 141-143.

⁵ Στο ίδιο, σ. 153.

1930 απαγορεύτηκαν σε όλη τη χώρα καλύβες όλων των ειδών.⁶ Ακόμα, η οικονομική κρίση του 1929 μεγάλωσε τον αριθμό των ανθρώπων που κατέληγαν στις παραγκουπόλεις στις περισσότερες χώρες της Λατινικής Αμερικής.

Τον 19^ο αιώνα στη Βραζιλία και συγκεκριμένα στο Ρίο αλλά και σε άλλες περιοχές της χώρας στις παραγκουπόλεις διέμεναν δούλοι, απελεύθεροι δούλοι και ελεύθεροι φτωχοί. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, περίοδο έναρξης της συστηματικής δημιουργίας τους, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970 αντιμετωπίζονταν μειονεκτικά, ως εμπόδιο για την ανάπτυξη και πρόοδο της χώρας αντί να εστιάσουν στα προβλήματα και στον τρόπο ζωής των ίδιων των κατοίκων τους. Στην περίπτωση της Βραζιλίας η επέκταση των ήδη υπαρχόντων παραγκουπόλεων από την αποικιακή περίοδο πραγματοποιήθηκε λόγω των εξής αιτιών. Πρώτον, η κατάργηση της δουλείας το 1888 και οι ξηρασίες των δεκαετιών 1870 -1880 που έπληξαν το εσωτερικό της χώρας, έκαναν τη μετανάστευση στα αστικά κέντρα λύση για πολλούς ανθρώπους. Ακόμα, όταν πραγματοποιούνταν εξώσεις σε αστικές κατοικίες λόγω έλλειψης χρημάτων, ασθενειών ή και μετά από στρατιωτικές επιχειρήσεις, οι άνθρωποι κατέληγαν στις παραγκουπόλεις.⁷

Κάποιοι κατασκεύαζαν τις κατοικίες τους σε επικίνδυνα σημεία των πόλεων ενώ υπήρχαν περιπτώσεις που ενοικιαστές επωφελούνταν από τα φθηνά ενοίκια σε αμφισβητούμενες εκτάσεις γης. Την επέκταση των παραγκουπόλεων ενθάρρυναν αρχικά με την πολιτική τους και οι τοπικές πολιτείες. Μέχρι τα μέσα του 1880 το δημοτικό συμβούλιο του Ρίο, είχε εγκρίνει την κατασκευή καλυβών στο Morro de Santo Antonio. Επιπρόσθετα, τη δεκαετία του 1890 επέτρεψαν και σε στρατιώτες της Ναυτικής Επανάστασης να εγκατασταθούν εκεί.

Η ονομασία που υιοθετήθηκε για τις παραγκουπόλεις της Βραζιλίας, *favela*, λέγεται ότι δόθηκε λόγω ενός κάκτου που φυτρώνει στο λόφο Providencia ή από βετεράνους στρατιώτες που εγκαταστάθηκαν το 1897 εκεί, επιστρέφοντας από την πόλη Canudos, στην οποία υπήρχε το φυτό. Εκεί, είχε εγκατασταθεί ο ιεροκήρυκας Antonio Conselheiro, ο οποίος είχε προσεγγίσει μεγάλο αριθμό αγροτών, απελεύθερων δούλων, δυσαρεστημένων εργαζομένων και αυτόχthonων και είχε στρέψει την κυβέρνηση, την εκκλησία και τους γαιοκτήμονες εναντίον του. Η επέμβαση των στρατιωτών της κυ-

⁶ Janice Perlman, *Favela*, σ. 26-27.

⁷ Brodwyn Fisher, «A Century in the Present Tense Crisis», σ. 12-13.

βέρνησης για τη διάλυση της κοινότητας υπήρξε επιτυχής αλλά η μη παραχώρηση εκτάσεων γης που τους είχε υποσχεθεί η κυβέρνηση, τους οδήγησε στην κατάληψη του λόφο Providencia.

Η αύξηση των κατοίκων των παραγκουπόλεων σε συνδυασμό με την αύξηση των ασθενειών δημιούργησε τις πρώτες ρατσιστικές απόψεις για τους κατοίκους. Υπαίτιοι για όλα τα προβλήματα των πόλεων, απελεύθεροι δούλοι που προσπαθούν να αποτυπώσουν τον ιθαγενικό τρόπο ζωής τους στον αστικό ιστό, «βρώμικοι» που μειώνουν την εικόνα της χώρας στους πολιτισμένους επισκέπτες, ήταν μερικές από τις απόψεις υγειονομικών, ερευνητών και δημοσιογράφων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁸

Από τη διοίκηση του Φρανσίσκο Περέιρα Πάσος στο Ρίο (1902-1906) έως τη στρατιωτική δικτατορία (1964-1985) σε όλη τη χώρα, έγιναν προσπάθειες να εξαλειφθούν οι φαβέλες, ειδικά σε περιοχές όπου κρίθηκαν άξιες προς εκμετάλλευση. Ο Πάσος, για να μεταμορφώσει το Ρίο κοντά στα ευρωπαϊκά πρότυπα με λεωφόρους, μνημεία και κήπους, κατέστρεψε πολλές παραγκουπόλεις. Οι κάτοικοι μετατοπίστηκαν χωρίς να μειώνεται ο αριθμός κατασκευής νέων παραγκουπόλεων σε άλλες περιοχές. Οι εξώσεις συνεχίστηκαν τις δεκαετίες του 1920-1930. Μόλις το 1937 ψηφίστηκε νόμος που απαγόρευε την επέκταση ή την κατασκευή καινούργιων παραγκουπόλεων.⁹

Μέχρι και τη δεκαετία του 1940 οι συζητήσεις για τις παραγκουπόλεις σε όλες τις χώρες της Λατινικής Αμερικής επικεντρώθηκαν γύρω από τα φυλετικά χαρακτηριστικά των κατοίκων τους, αν είναι όντως θύματα της φτώχειας ή αν αποτελούν απειλή για τις ίδιες τις κοινωνίες. Στη Βραζιλία, κατά τη διάρκεια του *Νέου Κράτους* (Estado Novo) 1937-1945 της αυταρχικής διακυβέρνησης του Ζετούλιο Βάργκας, οι εκστρατείες εκκαθάρισης συνεχίστηκαν. Στόχος ήταν η απομάκρυνση για λόγους δημόσιας υγείας αλλά και πώλησης των οικοπέδων γης σε υψηλότερες τιμές. Το αποτέλεσμα ήταν απλά να συγκεντρωθούν οι παραγκουπόλεις σε άλλες περιοχές. Ακόμα, ο Βάργκας και οι συνεργάτες του ωραιοποίησαν τις ζωές των κατοίκων των παραγκουπόλεων σχετικά με την εργασία και την εκπαίδευση τους, ενώ στην πραγματικότητα δεν μπορούσαν να βρουν λύση για τους χαμηλούς μισθούς που λάμβαναν και τους επέτρεπαν να εργάζονται μόνο για τα προς το ζην. Το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και οι πενιχροί

⁸ Ό.π., σ. 18-19.

⁹ Roberto Segre, «Formal–Informal Connections in the Favelas of Rio de Janeiro: The Favela-Bairro Programme» στο Felipe Hernández, Peter Kellett and Lea K. Allen (επιμ.) *Rethinking the Informal City Critical Perspectives from Latin America*, V. 11, Berghahn Books, 2010, σ. 166.

μισθοί απομάκρυναν τους κατοίκους των παραγκουπόλεων από την πνευματική και επαγγελματική άνοδο.

Ωστόσο, η ύπαρξη των παραγκουπόλεων ωφέλησε τους περισσότερους εμπλεκόμενους των συζητήσεων. Πολιτικοί της αντιπολίτευσης κατά την περίοδο πριν και μετά το Νέο Κράτος κέρδιζαν από τις ψήφους των κατοίκων που τους υποστήριζαν, οι κτηματομεσίτες επωφελούνταν από την πώληση οικοπέδων χαμηλής ή αμφισβητήσιμης αξίας και οι ίδιοι οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων από τη φθηνή στέγαση. Καμία πόλη και κανένας πολιτικός της Βραζιλίας δεν μπορούσε να εγγυηθεί αλλαγές στις συνθήκες διαβίωσης των φτωχών.

Την ίδια περίοδο η έμφαση που είχαν δώσει οι πολιτικοί και οι δημοσιογράφοι στα φυλετικά χαρακτηριστικά των κατοίκων, είχαν αποδυναμώσει τις συζητήσεις για την εύρεση των πραγματικών αιτίων ύπαρξης των παραγκουπόλεων. Παρουσίαζαν μόνο ένα μέρος που απάρτιζε το σύνολο των κατοίκων, τους πρώην δούλους, υποστηρίζοντας ότι επιθυμούσαν να διατηρήσουν τον αφρικανικό τρόπο ζωής τους και τους καθιστούσαν υπεύθυνους για την ύπαρξη των παραγκουπόλεων. Έτσι, μερικοί ερευνητές σε μία προσπάθεια αποφυλετικοποίησης των συζητήσεων, αναγνώρισαν την αξία των αφρικανικών ριζών στον βραζιλιάνικο πολιτισμό προσπαθώντας να εξαλείψουν τις ρατσιστικές συνδέσεις με τις φαβέλες. Επίσης, τόνισαν ότι οι παραγκουπόλεις ήταν αποτέλεσμα της αστικής φτώχειας η οποία οφειλόταν στην έλλειψη θέσεων εργασίας και δημόσιας υγιεινής, της χαμηλής εκπαίδευσης, της άγνοιας και της κακής διαχείρισης από τις κυβερνήσεις.¹⁰

Και στην περίπτωση του Μεξικού είναι εμφανής η ύπαρξη των παραγκουπόλεων. Συγκεκριμένα, η συγκρότηση του μεξικανικού κράτους και διαμόρφωση του έθνους υπήρξε μία δύσκολη διαδικασία. Έχοντας χάσει το 1/3 των εδαφών της μετά τον πόλεμο με τις Η.Π.Α (1846-1848), έγιναν προσπάθειες να ενδυναμωθεί μέσω φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων κατά την προεδρία του Μπενίτο Χουάρες(1857-1872). Οι αντιδράσεις των πολιτικών του οδήγησαν στη γαλλική εισβολή το 1861 και στην επιστροφή του το 1867. Η αυταρχική πολιτική του μετέπειτα προέδρου Πορφίριου Ντίαζ (1876-1911), οι δυσaréσκειες που δημιούργησε το πορφοριάτο του, κυρίως λόγω της

¹⁰ Brodwyn Fisher, «A Century in the Present Tense Crisis», σ. 23-24.

ιδιοποίησης των αγροτικών γαιών και της γενικότερης αυταρχικής διακυβέρνησης, οδήγησαν στην Μεξικανική Επανάσταση(1910-1920) και στην ανοικοδόμηση του νέου κράτους (1920-1930).¹¹

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το Μεξικό ήταν ακόμη αγροτική χώρα. Το 77% του πληθυσμού ζούσε στην ύπαιθρο.¹² Ο νότος του Μεξικού ασχολούνταν αποκλειστικά με την γεωργία (καουτσούκ, καφές, αγκάβε) σε αντίθεση με τον βορρά που συνδέθηκε με την εξαγωγή μετάλλων και την προώθηση της πετρελαιοβιομηχανίας. Οι απαλλοτριώσεις των αγροτικών γαιών οδήγησαν στην αναζήτηση νέων θέσεων εργασίας στην ύπαιθρο αλλά και στην πόλη. Οι βόρειες και οι κεντρικές πόλεις μετά την εισαγωγή της τεχνολογίας σταδιακά εκσυγχρονίστηκαν αλλά οι περισσότεροι κάτοικοι ζούσαν σε άθλιες συνθήκες με χαμηλούς μισθούς. Η οργάνωση τους οδήγησε σε πολλές απεργίες κατά την περίοδο του Ντίαζ, οι οποίες ελέγχθηκαν με καταστολή.¹³

Την ίδια περίοδο, στην Πόλη του Μεξικού, οι ανώτερες τάξεις μεταφέρθηκαν δυτικά μετά την αύξηση του αστικού πληθυσμού. Ο πληθυσμός της πόλης είχε αυξηθεί σε εργατικό δυναμικό λόγω των νέων θέσεων εργασίας και της απορρόφησης προσωπικού στη λειτουργία των νέων μέσων μεταφοράς (σιδηρόδρομοι, τραμ). Ωστόσο, το Μεξικό δεν επωφελήθηκε από τη μεγάλη έλευση μεταναστών, όπως έγινε για παράδειγμα στην Αργεντινή. Οι ξένοι μετανάστες προτιμούσαν να εργαστούν κυρίως σε χώρες της νότιας Αμερικής ή, αν μετανάστευαν βορειότερα, επέλεγαν τις Η.Π.Α όπου οι συνθήκες εργασίας και οι μισθοί ήταν καλύτεροι από του Μεξικού.¹⁴

Ξύλινες κατασκευές και κατοικίες από απλά υλικά και τούβλα φιλοξενούσαν τα εργατικά και φτωχά αστικά στρώματα, στην πλειονότητα εσωτερικών μεταναστών, στα ανατολικά της πόλης του Μεξικού. Ο μέσος όρος διαμονής στο ίδιο δωμάτιο κυμαινόταν από επτά έως είκοσι άτομα. Στην περίοδο μετά το Σύνταγμα του 1917, ο πληθυσμός βρισκόταν σε δύσκολη κατάσταση λόγω των οικονομικών προβλημάτων της κυβέρνησης που οδήγησε στη δυσκολία εισαγωγής βασικών ειδών διατροφής. Μία μικρή ανάκαμψη διεκόπει από την οικονομική κρίση του 1929 και τις αρνητικές επιπτώσεις που είχε στην κοινωνία. Αλλαγές πραγματοποιήθηκαν κατά την προεδρία του

¹¹ Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, ΑΙΩΡΑ, Αθήνα, 2015, σ. 57, 62 και 114.

¹² Benjamin Keen και Keith Haynes, *A History of Latin America*, Houghton Mifflin, 2009, σ.249.

¹³ Philip L. Russell, *The History of Mexico: From Pre-Conquest to Present*, Routledge, New York, 2010, σ. 240-243.

¹⁴ Ο.π., σ. 254 και 256.

Λάζαρο Κάρδενας(1934-1940), ο οποίος πραγματοποίησε δημόσια έργα για την κοινωνία όπως σχολεία, δημόσιες υπηρεσίες και έργα άρδευσης. Παρόλα αυτά, το 1940 ο αστικός πληθυσμός παρέμεινε μικρός και οι αλλαγές θα πραγματοποιούνταν κατά την περίοδο της εκβιομηχάνισης.¹⁵

Όπως και στις προηγούμενες χώρες, έτσι και στη Χιλή, ήδη από την αποικιακή περίοδο οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των κατώτερων κοινωνικών τάξεων των πόλεων και των περιφερειών ήταν εμφανείς και γι' αυτό διαχωρίζονταν και αποκλείονταν από τις ανώτερες ομάδες. Από την περίοδο της ανεξαρτησίας έως και το 1940, είχε επικρατήσει το μοντέλο ενοικίασης γης στις περιφέρειες των πόλεων ή και διαμερισμάτων στο εσωτερικό τους με συνθήκες συνωστισμού και έλλειψης βασικών υπηρεσιών και αγαθών διαβίωσης. Επιπλέον, παράνομες εγκαταστάσεις πραγματοποιούνταν σε περιοχές με αμφισβητούμενους τίτλους ιδιοκτησίας και σε δημόσιους χώρους εκτός των πόλεων ή σε επικίνδυνα σημεία προσέγγισης (όχθες ποταμιών).

Η Αργεντινή υπήρξε μία από τις χώρες με το μεγαλύτερο ποσοστό ευρωπαίων μεταναστών (κυρίως Ιταλών και Ισπανών) ήδη από τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η ενασχόληση και η εξαγωγή κυρίως κτηνοτροφικών προϊόντων αλλά και σιτηρών αύξησε τις θέσεις εργασίας και τον πληθυσμό τόσο των μεγάλων όσο και των περιφερειακών πόλεων(κυρίως στην εύφορη περιοχή πάμπα) λόγω των εξαγωγών. Ο πληθυσμός των μεγάλων αστικών κέντρων άρχισε σταδιακά να αυξάνεται ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και να επεκτείνεται μετά την οικονομική κρίση του 1929 από εσωτερικούς μετανάστες με τη δημιουργία των πρώτων παραγκουπόλεων. Την πρώτη περίοδο της φιλολαϊκής κυβέρνησης του Χουάν Ντομίνγκο Περόν(1946-1955), μεγάλο μέρος του εσωτερικού εργατικού πληθυσμού που μετανάστευε στις πόλεις έβρισκε καλύτερες συνθήκες εργασίας σε σχέση με την ύπαιθρο. Καθώς η εργατική τάξη αποτελούσε βασικό στοιχείο του περονισμού, δεν πραγματοποιήθηκε καμία προσπάθεια να μειωθεί ο αριθμός των παραγκουπόλεων στις οποίες διέμεναν.¹⁶

¹⁵ Ο.π., σ. 356-357.

¹⁶ Tanja Bastia, «Transnational migration and urban informality: Ethnicity in Buenos Aires' informal settlements», *Urban Studies* , Vol. 52, No. 10, Sage Publications, 2015, σ. 1814.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΠΑΡΑΓΚΟΥΠΟΛΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ, ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ 1930-1970

Η εσωτερική μετανάστευση και η αύξηση των κατοίκων των λατινοαμερικανών πόλεων συνεχίστηκε και μετά την οικονομική κρίση του 1929 που οδήγησε στην διόγκωση των παραγκουπόλεων. Οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στις οικονομίες των χωρών ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 βοήθησαν στον περαιτέρω συνωστισμό στις μεγάλες αστικές περιοχές. Η στήριξη στην εκβιομηχάνιση έναντι της αγροτικής οικονομίας πραγματοποιήθηκε κυρίως στις μεγαλύτερες χώρες της Λατινικής Αμερικής, όπως στη Βραζιλία, το Μεξικό, την Αργεντινή, τη Χιλή και τη Βενεζουέλα χωρίς να ακολουθήσουν οι μικρές και καθαρά αγροτικές οικονομίες των υπόλοιπων κρατών.¹⁷

Η μεικτή οικονομία που ακολούθησαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 με την υποστήριξη ξένων κεφαλαίων και επενδύσεων σε συνδυασμό με την κρατική οικονομική παρουσία οδήγησε εν μέρει στην πρωτοφανή ανάπτυξη των χωρών. Ωστόσο, η αποδυνάμωση του πρωτογενούς τομέα, η συνεχιζόμενη εισαγωγή αγαθών, ο πληθωρισμός και το εξωτερικό χρέος δεν επέφεραν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα των πολιτικών προγραμμάτων.¹⁸ Όλες οι χώρες ασχολούνταν και μετά την ανάπτυξη της εκβιομηχάνισης με την αγροτική οικονομία, ωστόσο πολλοί αγροτικοί πληθυσμοί μετανάστευαν στα αστικά κέντρα με την προοπτική εύρεσης μίας καλύτερης εργασίας ή λόγω διάφορων συνθηκών (π.χ. ξηρασίας).

Επιπλέον, τη δεκαετία του 1950 και 1960 αναπτύχθηκε η πρώτη από τις τέσσερις θεωρίες σχετικά με τα αίτια και την αδυναμία εύρεσης λύσης για την αστική φτώχεια των παραγκουπόλεων της Λατινικής Αμερικής. Η βάση της «κουλτούρα της φτώχειας» που δημοσίευσε ο Oscar Lewis, απέβλεπε τα πραγματικά αίτια ύπαρξης των παραγκουπόλεων δίνοντας έμφαση σε συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Υποστήριζε ότι οι φτωχοί των πόλεων ήταν ανίκανοι να προσαρμοστούν στις σύγχρονες συνθήκες ζωής με αποτέλεσμα να βρίσκονται στο περιθώριο. Το αγροτικό παρελθόν, κυρίως σε συνδυασμό με την παράτυπη στέγαση, την έλλειψη εκπαίδευσης και του

¹⁷ Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, σ. 143.

¹⁸ Ο.π., σ. 155-157.

φυλετικού διαχωρισμού που μάστιζαν τις κοινωνίες τους οδήγησαν σε εφήμερες απολαύσεις αντί να εστιάσουν στην σκληρή δουλειά και στον σωστό προγραμματισμό που χρειαζόταν για να ξεφύγουν από τη φτώχεια.

Οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων παρουσιάζονταν από τους πολιτικούς και τον Τύπο της εποχής ως άτομα που δεν προσέφεραν τίποτα στο κοινωνικό σύνολο, υπαίτιοι για τις αρρώστιες και απειλή για τον αστικό πληθυσμό των χωρών. Οι κάτοικοι προσπάθησαν να εναντιωθούν στις εξώσεις των προγραμμάτων εκκαθάρισης, τονίζοντας την προσπάθεια τους να ανέλθουν κοινωνικά μέσω της εργασίας τους, τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης που αντιμετώπιζαν αλλά και στην προσπάθεια εκπαίδευσης των παιδιών τους.¹⁹

Συγκεκριμένα, όσον αφορά την εκβιομηχάνιση, η Βραζιλία ήταν μία από τις χώρες που στηρίχθηκε σ' αυτήν από τη δεκαετία του 1930. Υπήρξε πρωταρχικός στόχος του καθεστώτος του Ζετούλιο Βάργκας. Κατάφερε να ενισχύσει την εκβιομηχάνιση με τη βοήθεια των εξωτερικών δανείων και να αναπτύξει τομείς, όπως η αυτοβιομηχανία και η χαλυβουργία. Μπορεί ο πρωτογενής τομέας να μην ήταν πλέον ο στόχος της Βραζιλίας και των υπόλοιπων μεγάλων χωρών, αλλά υπήρξε σημαντικός για τη χρηματοδότηση της εκβιομηχάνισης από τα έσοδα των εξαγωγών του καφέ και του καουτσούκ.²⁰

Η εκβιομηχάνιση οδήγησε σε εσωτερική μετανάστευση των κατοίκων της υπαίθρου προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Παρά την πρόοδο στα βιομηχανικά κέντρα, η ζωή στην ύπαιθρο χαρακτηριζόταν από μεγάλες γαιοκτησίες, έλλειψη τεχνολογίας και σκληρές συνθήκες εργασίας, χαμηλά επίπεδα υγιεινής και εκπαίδευσης. Η μετανάστευση στα μεγάλα αστικά κέντρα ήταν η προτιμότερη επιλογή. Από τη δεκαετία του 1940, αλλά κυρίως από το 1960 έως τη δεκαετία του 1970 την περίοδο του «Οικονομικού Θαύματος», οι παραγκουπόλεις διογκώθηκαν και επεκτάθηκαν καθώς οι μεγάλες εργασιακές ευκαιρίες δεν ακολούθησαν τους ανάλογους μισθούς. Την ίδια περίοδο οι παραγκουπόλεις άρχισαν να απασχολούν ξανά τη δημόσια και ακαδημαϊκή σφαίρα με αποτέλεσμα να πραγματοποιείται εκτενέστερη έρευνα και να παρουσιάζονται περισσότερες λεπτομέρειες για την καθημερινότητα και τη ζωή στις κοινότητες.

Τη δεκαετία του 1960 έγινε κατανοητό από πολιτικούς και ερευνητές ότι οι παραγκουπόλεις δεν μπορούσαν να εξαφανιστούν όσο οι μισθοί παρέμεναν χαμηλοί.

¹⁹ Julio Cesar Pino, «Sources on the History of Favelas in Rio de Janeiro» στο Latin American Research Review, Vol. 32, No. 3, The Latin American Studies Association, 1997, σ. 33-39.

²⁰ Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, σ. 144-148.

Ωστόσο, οι εξώσεις δε σταμάτησαν καθώς η υιοθέτηση της ιδεολογίας του κομμουνισμού από μέρος των κατοίκων των παραγκουπόλεων επέτεινε τον κίνδυνο που ένιωθαν οι στρατιωτικές κυβερνήσεις αλλά και οι Η.Π.Α. Στα μέσα του Ψυχρού Πολέμου και μετά την επιτυχία της κουβανικής επανάστασης, οι Η.Π.Α θεωρούσαν ότι παραγκουπόλεις των φτωχών της Λατινικής Αμερικής μπορούσαν να παρακινηθούν εύκολα από την κομμουνιστική ιδεολογία.

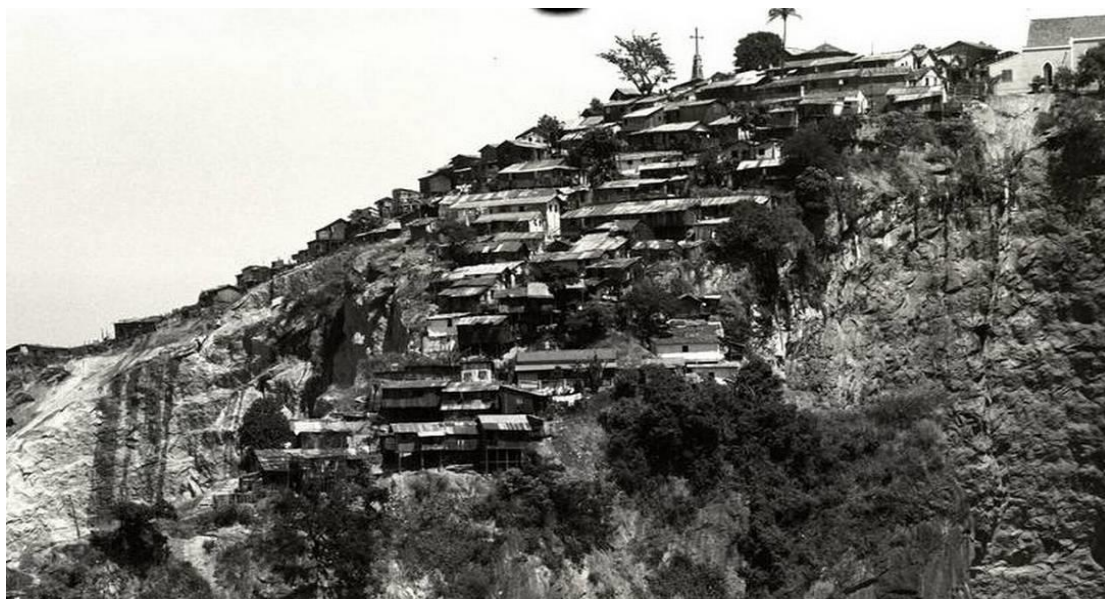
Ήδη από τη δεκαετία του 1920 κομμουνιστές δικηγόροι βοηθούσαν κατοίκους της Βραζιλίας για την αποτροπή των εξώσεων και σε περιόδους που το κόμμα ήταν νόμιμο κέρδιζε την υποστήριξη των κατοίκων. Με έναν τρόπο επέτρεψε τη διατήρηση των παραγκουπόλεων. Ο κυβερνήτης της πολιτείας του Περναμπούκο στα τέλη του 1930, Agamemnon Magalhaes, είχε ως στόχο την εξάλειψη των παραγκουπόλεων που ανοίγουν ευκαιρίες στους «εχθρούς της τάξης». Ο διορισμένος πρόεδρος του Ζετούλιο Βάργκας στο Ρίο ντε Τζανέιρο, ο δήμαρχος Henrique Dodsworth (1937-1945), ήλπιζε να βοηθήσει τους κατοίκους με την επανεγκατάσταση τους σε στεγαστικά έργα που ονομάστηκαν «Parques Proletarios Provisorios». Πραγματοποιήθηκαν δύο έργα αλλά με όχι μεγάλη επιτυχία. Επιπλέον, στα τέλη του 1940 ο δημοσιογράφος Carlos Lacerda, ηγήθηκε μίας εκστρατείας τύπου για την εξάλειψη των παραγκουπόλεων του Ρίο. Όταν ο ίδιος έγινε κυβερνήτης του Ρίο το 1960, πραγματοποίησε βίαιες μετακινήσεις με πρόσημα την κομμουνιστική απειλή, παρακινούμενος και από τη χρηματοδότηση για στεγαστικά έργα από το αμερικανικό πρόγραμμα οικονομικής βοήθειας που ονομαζόταν «Συμμαχία για την Πρόοδο». Οι παρενοχλήσεις προς τους ηγέτες των παραγκουπόλεων συνεχίστηκαν και την περίοδο του στρατιωτικού καθεστώτος.²¹

Σημαντικό ρόλο για τη βοήθεια και βελτίωση της ζωής των κατοίκων διαδραμάτισαν και καθολικοί ακτιβιστές, συνήθως με την καθοδήγηση των κυβερνήσεων. Το Fundacao Leao XIII, ιδρύθηκε το 1947 από τον Καρδινάλιο Jaime Camara για την παροχή οικονομικής βοήθειας και πολιτικής συμβουλευτικής στους κατοίκους των παραγκουπόλεων για την αποτροπή υιοθέτησης της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Το 1955 ο Dom Helder Camara, ο Επίσκοπος της Ρεσίφε και ο Βοηθητικός Επίσκοπος του Ρίο ντε Τζανέιρο, εγκαινίασαν το Cruzada Sao Sebastiao, ένα έργο που χρηματοδοτήθηκε από την ομοσπονδιακή περιφέρεια για την κατασκευή ενός συγκροτήματος διαμερισμάτων στη φαβέλα του Praia do Pinto, το οποίο θα στέγαζε μόνο εκείνους τους κατοίκους των φαβέλων που ήταν πρόθυμοι να εγκαταλείψουν τον τρόπο ζωής που είχαν

²¹ Brodwyn Fisher, «A Century in the Present Tense Crisis», σ. 29-30.

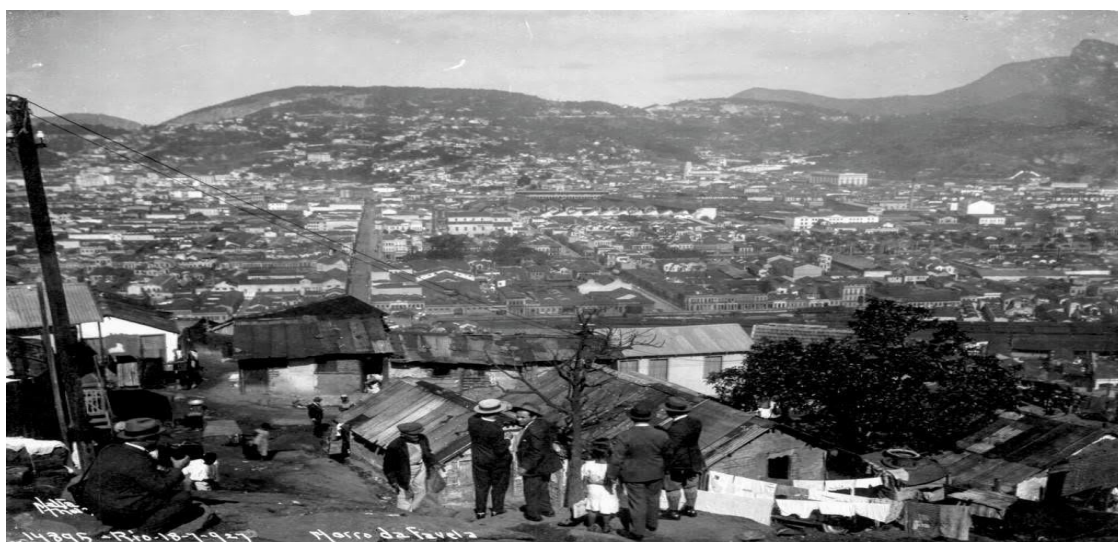
στις παραγκουπόλεις. Το Cruzada ήταν μία προσπάθεια της βραζιλιάνικης κυβέρνησης και της Καθολικής Εκκλησίας για την επαναδιαμόρφωση των «καταληψιών» των παραγκουπόλεων σε «χρήσιμους πολίτες».²²

Κάποιοι κάτοικοι των φαβέλων μπορεί να υποστήριζαν την κομμουνιστική ιδεολογία αλλά ποτέ η ίδια δεν παρακίνησε μία μαζική αφύπνιση. Ο Eric Hobsbawm ανέφερε το 1967 ότι η αγροτική μετανάστευση αποτελούσε ήδη μία επανάσταση και οι κάτοικοι των αστικών παραγκουπόλεων είχαν άλλους στόχους. Για άλλη μια φορά ο φόβος του κομμουνισμού επισκίασε άλλες πτυχές και προβλήματα των παραγκουπόλεων.

Εικόνες 1 και 2: Η πρώτη φαβέλα στο λόφο Providencia Ρίο-Βραζιλία.

Πηγή: acervo.oglobo.globo.com και gr.pinterest.com

²² Julio Cesar Pino, «Sources on the History of Favelas in Rio de Janeiro» στο Latin American Research Review, Vol. 32, No. 3, The Latin American Studies Association, 1997, σ. 113-114.

Στην τροχιά εκβιομηχάνισης είχε εισέλθει και το Μεξικό, πραγματοποιώντας μία από τις καλύτερες οικονομικές επιδόσεις από τις χώρες της Λατινικής Αμερικής. Οι μετά τον Λάζαρο Κάρδενας κυβερνήσεις της χώρας μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1960, στράφηκαν κυρίως στην ελεύθερη οικονομία με την παρέμβαση του κράτους, όποτε κρινόταν αναγκαίο. Οι καλές σχέσεις με τις Η.Π.Α, οι ξένες επενδύσεις και ο δανεισμός υπήρξαν καταλυτικά στοιχεία της μεξικανικής ανάπτυξης. Μπορεί να ήταν ευάλωτη, όπως όλες οι χώρες, καθώς συνεχίστηκαν οι εισαγωγές καταναλωτικών αγαθών, υλικών και εξοπλισμών που ήταν αναγκαίοι για τη βιομηχανία αλλά κατάφερε να ασχοληθεί με την παραγωγή πετρελαίου, ενέργειας, με τη βιομηχανία μετάλλων αλλά και να προσεγγίσει ξένες εταιρείες για την ανάπτυξη της αυτοκινητοβιομηχανίας.²³

Τα παραπάνω οδήγησαν σε αλλαγές και στην μεξικανική κοινωνία. Η αλλαγή στο βάρος της παραγωγής από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα, μετακίνησε μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε μεγάλες πόλεις (Πόλη του Μεξικού- Γκουανταλαχάρα- Πουέμπλα- Μοντερέι). Οι γεννήσεις είχαν αυξηθεί και σε συνδυασμό με την εσωτερική μετανάστευση, δημιουργήθηκε συνωστισμός στον αστικό ιστό. Με το πέρασμα των δεκαετιών όλο και περισσότεροι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στις πόλεις. Για παράδειγμα, το 1970 ο αριθμός των ανθρώπων που κατείχαν αγροτικές θέσεις είχε αυξηθεί μόνο 0,2 εκατομμύρια (το 1950 ήταν 4,9 εκατομμύρια), ενώ ο αριθμός των αστικών θέσεων κατά 4,6 εκατομμύρια (το 1950 ήταν 3,4 εκατομμύρια).

Μπορεί κάποιοι να επωφελήθηκαν από την ανάπτυξη της βιομηχανίας, αλλά η μαζική είσοδος στις πόλεις οδήγησε στην έλλειψη θέσεων εργασίας και σε συνδυασμό με την άνιση κατανομή του εισοδήματος σε πολλές περιπτώσεις, στην κατασκευή περισσότερων *colonias proletarias* (ιδιόκτητων κατασκευών), δηλαδή παραγκουπόλεων. Στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν παράνομες και κατασκευασμένες σε περιοχές χωρίς την άδεια του ιδιοκτήτη. Ακόμα, μπορεί να είχαν ενοικιάσει ή αγοράσει παράνομα οικοπέδα ή τίτλους ιδιοκτησίας. Στις περισσότερες *colonias proletarias* οι βασικές υπηρεσίες και εγκαταστάσεις απουσίαζαν και εγκαθίσταντο σταδιακά. Ήταν μία οικονομική λύση, μέσα σε ένα αβέβαιο εργατικό αστικό τοπίο.²⁴

Οι πρώτες αντιδράσεις των κυβερνήσεων και των τοπικών αρχών από τη δεκαετία του 1930 ποικίλλαν, αλλά κάποιες βασικές ήταν οι απαλλοτριώσεις γης και η

²³ Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, σ. 145-146 και 156.

²⁴ Philip L. Russell, *The History of Mexico*, σ.426-427.

παραχώρηση διαμοιρασμένων κτημάτων χαμηλού κόστους στους κατοίκους των παραγκουπόλεων, ώστε να μειωθούν οι εντάσεις δυσαρέσκειας. Ωστόσο, τις δεκαετίες του 1950 και μέρος του 1960, οι κυβερνήσεις προσπάθησαν να εξαλείψουν τις *colonias proletarias* από την πρωτεύουσα, οδηγώντας τους κατοίκους σε άλλους δήμους. Για παράδειγμα, το 1963 ιδρύθηκε ο δήμος Nezahualcoyotl και υπήρξε η μεγαλύτερη παραγκούπολη. Τη δεκαετία του 1960 διέθετε σχεδόν 150.000 οικόπεδα σπιτιών.

Τις επόμενες δεκαετίες η αντιμετώπιση τους διαφοροποιήθηκε και δόθηκε σημασία στην νομιμοποίηση και βελτίωση των ήδη υπαρχόντων παραγκουπόλεων, πολιτική που προωθήθηκε από τη δεκαετία του 1970 και ωρίμασε τη δεκαετία του 1980. Το 1973 δημιουργήθηκε η πρώτη υπηρεσία για τη νομιμοποίηση παράτυπων παραγκουπόλεων σε δημόσια και ιδιωτική γη. Από το 1976 οι κυβερνήσεις της πολιτείας του Μεξικού και της Ομοσπονδιακής Περιφέρειας επέκτειναν με δικές τους πρωτοβουλίες και με οργανισμούς τη νομιμοποίηση. Επιπλέον, την ίδια χρονιά ψηφίστηκε νόμος για τις παραγκουπόλεις και ορίστηκε η δημιουργία ορισμένων ομοσπονδιακών ιδρυμάτων κοινωνικής στέγασης.²⁵

Ωστόσο, υπήρχαν και αντιδράσεις εκ μέρους κατοίκων των παραγκουπόλεων που δεν επιθυμούσαν ή συναντούσαν εμπόδια στις διαδικασίες που υπέδειξαν οι κυβερνήσεις. Ορισμένες βίαιες διαδηλώσεις εκ μέρους των κατοίκων, οι οποίοι παρακινούμενοι από οργανώσεις, προωθούσαν τη δημιουργία αυτόνομων παραγκουπόλεων. Για παράδειγμα, στην πόλη του Μοντερέι δημιουργήθηκε η παραγκούπολη Tierra y Libertad. Έτσι, στην πολιτεία (Nuevo Leon) ιδρύθηκε ο Fomerrey, φορέας τοπικής αυτοδιοίκησης που ήταν υπεύθυνος για την πραγματοποίηση των προγραμμάτων στέγασης που θα υλοποιούνταν με τη βοήθεια των ίδιων των κατοίκων.²⁶

Από τη δεκαετία του 1930 μέχρι και τη δεκαετία του 1960 οι κυβερνήσεις, πάντα με στόχο την ενσωμάτωση και τον έλεγχο των φτωχών κατοίκων των πόλεων, είχαν συγκεκριμένους στόχους και εναλλακτικές λύσεις που επιβλήθηκαν στις δεκαετίες του 1970 και 1980. Όπως αναφέρθηκε, περιλάμβαναν προγράμματα νομιμοποίησης της ιδιοκτησίας της γης, δημόσιες πρωτοβουλίες σχετικά με παραχωρήσεις διαμοιρασμένων κτημάτων χαμηλού κόστους και προγραμμάτων στέγασης που θα ολοκληρώνο-

²⁵ Emilio Duhau, «The Informal City: An Enduring Slum or a Progressive Habitat?», στο Brodwyn Fischer, Bryan McCann, and Javier Auyero (επιμ.), *Cities from Scratch Poverty and Informality in Urban Latin America*, Duke University Press, U.S.A., 2014, σ. 151.

²⁶ Ο.π., σ. 152

νταν από τους ίδιους τους κατοίκους των παραγκουπόλεων. Οι συγκεκριμένες πολιτικές πρωτοβουλίες, στο βαθμό που εφαρμόστηκαν, κατάφεραν να μειώσουν κινητοποιήσεις των πολιτών.

Και στη Χιλή η περίοδος εκβιομηχάνισης μετατόπισε σημαντικό μέρος του πληθυσμού στα αστικά κέντρα από τη δεκαετία του 1950 έως και του 1970. Η έλλειψη κατοικιών στέγασης οδήγησε στη δημιουργία αμέτρητων, όπως ονομάστηκαν λόγω της ταχείας δημιουργίας τους, *callampas* (προσωρινές παράνομες κατοικίες), δηλαδή παραγκουπόλεων, στα αστικά κέντρα και στα περίχωρα.²⁷ Η ανάγκη εύρεσης κατοικίας ήταν επιτακτική για τους κατοίκους λόγω του στιγματισμού που δέχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα αλλά και από τους ίδιους τους πολιτικούς που χρησιμοποιούσαν συγκεκριμένους όρους (*callampas*) για να περιγράψουν την κατάσταση διαμονή τους.

Οι αντιδράσεις λόγω της έλλειψης νόμιμης στέγασης συνεχίστηκαν. Η εκλογή του Εντουάρντο Φρέι το 1964 εγκαινίασε μία περίοδο στην οποία έγιναν προσπάθειες να μειωθούν οι λαϊκές κινητοποιήσεις δυσαρέσκειας, οι οποίες είχαν οδηγήσει σε καταλήψεις εκτάσεων γης λαμβάνοντας υποστήριξη και από την αριστερά. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, το Σαντιάγο αποτελούσε τη βάση ενός ερευνητικού ινστιτούτου, του *El Centro de Desarrollo Social de América Latina* (Κέντρο Κοινωνικής Ανάπτυξης στη Λατινική Αμερική, *Desal*), προτάσεις του οποίου προσπάθησε να εφαρμόσει ο Φρέι, χωρίς μεγάλη επιτυχία. Μέσω μίας πρωτοβουλίας που ονομάστηκε Λαϊκή Προώθηση (*Promoción Popular*), έγιναν προσπάθειες να κινητοποιηθεί ο πληθυσμός των παραγκουπόλεων μέσω της δημιουργίας διάφορων ομάδων για τη συμμετοχή τους σε πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες.²⁸

Ένας μόνο στόχος του ιδρύματος στέφθηκε με σχετική επιτυχία. Κατασκευάστηκαν μέσα σε έξι χρόνια 223.000 κατοικίες από 360.000 που είχαν αρχικά προγραμματιστεί. Το μειονέκτημα ήταν ότι χτίστηκαν λιγότερες κατοικίες χαμηλού εισοδήματος από το αναμενόμενο, καθώς τελικά επωφελήθηκαν περισσότερο τα μεσαία κοινωνικά στρώματα από τις δημόσιες χρηματοδοτήσεις. Για την αστική ανάπτυξη και

²⁷ Paola Jirón, « The Evolution of Informal Settlements in Chile: Improving Housing Condition in Cities» στο Felipe Hernández, Peter Kellett and Lea K. Allen (επιμ.) *Rethinking the Informal City Critical Perspectives from Latin America*, V. 11, Berghahn Books, 2010, σ. 72-73.

²⁸ Edward Murphy, «In and Out of the Margins: Urban Land Seizures and Homeownership in Santiago, Chile», στο Brodwyn Fischer, Bryan McCann, and Javier Auyero (επιμ.), *Cities from Scratch Poverty and Informality in Urban Latin America*, Duke University Press, U.S.A, 2014, σ. 69-70.

στέγαση ιδρύθηκε το Υπουργείο Στέγασης και Αστικών Υποθέσεων. Ως ένδειξη υποστήριξης της προσπάθειας, οργανισμοί και τράπεζες των Ηνωμένων Πολιτειών στήριξαν το υπουργείο, όπως για παράδειγμα ο αμερικανικός οργανισμός οικονομικής βοήθειας «Συμμαχία για την Πρόοδο». Στόχος του Υπουργείου ήταν να μειώσει το έλλειμμα στέγασης και να παραχωρήσει χρήματα για την κατασκευή κατοικιών με τη βοήθεια των ίδιων των ανθρώπων που θα διέμεναν σ' αυτές. Ωστόσο, το υπουργείο δεν είχε λάβει υπόψη τις πληθωριστικές πιέσεις που πίεζαν τη χώρα, αδυνατώντας να πραγματοποιήσει οικιστικά έργα καθώς και τα γραφειοκρατικά προβλήματα που αντιμετώπιζε.

Το αρχικό σχέδιο τροποποιήθηκε εξαιτίας των οικονομικών πιέσεων και από το 1967 οι ολοκληρωμένες κατοικίες αντικαταστάθηκαν με την παράδοση αστικών οικοπέδων, στα οποία θα χτιζόταν μία αρχική βάση. Αργότερα, προωθήθηκε το Operation Sitio, που είχε ως στόχο μόνο την παροχή οικοπέδων. Υπήρξε καινοτόμο σε σχέση με τις πολιτικές των προηγούμενων χρόνων, παρείχε 110.000 χιλιάδες οικόπεδα σε εθνικό επίπεδο. Είναι γνωστό και ως Operation Tiza (Επιχείρηση Κιμωλία) καθώς πολλά οικόπεδα «σχεδιάστηκαν» για τις μετέπειτα κατασκευές, αλλά τα λίγα έργα που ξεκίνησαν είχαν μικρή επιτυχία. Ο Φρέι κατάφερε να κατασκευάσει 40.000 κατοικίες ετησίως με τη βοήθεια του ιδιωτικού τομέα, αλλά μεγάλος μέρος του πληθυσμού χαμηλού εισοδήματος που πληρούσε τις προϋποθέσεις δεν επωφελήθηκε από τα προγράμματα. Παρά τις πολιτικές βοήθειας το έλλειμμα κατοικιών αυξανόταν. Το 1970 είχε φτάσει στα 592.324 διαμερίσματα, ενώ το 1952 ήταν στα 156.205.²⁹

Οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων άρχισαν να οργανώνονται και να πιέζουν τις πολιτικές δυνάμεις για την παροχή του δικαιώματος στη στέγαση. Η κυβέρνηση για άλλη μία φορά δεν είχε λύσει το πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού. Μεγάλος αριθμός ανθρώπων άρχισε να συρρέει κυρίως το 1968 (κατασχέσεις γης από τους κατοίκους πραγματοποιούνταν ήδη από τη δεκαετία του 1950) από διάφορες μορφές παραγκουπόλεων (conventillos-callampas-allegados) στα campamentos (σχεδόν 300.000 άνθρωποι μετακινήθηκαν σ' αυτά). Τα campamentos ήταν «κατασκηνώσεις» που ένωναν ανθρώπους από διαφορετικές κατοικίες, όπως οικογένειες που νοίκιαζαν διαμερίσματα με κοινούς χώρους όπου υπήρχε συνήθως συνωστισμός (conventillos), κάτοι-

²⁹ Fernando Kusnetzoff, «Urban and Housing Policies under Chile's Military Dictatorship: 1973-1985», *Latin American Perspectives*, Vol. 14, No. 2, Sage Publications, 1987, σ. 159-160.

κους των callampas(παραγκουπόλεων) και ανθρώπους που διέμεναν σε συγγενικά πρόσωπα(allegados). Το πρόβλημα ήταν η έλλειψη στέγασης και ο στόχους τους ήταν η άσκηση πίεσης στην κυβέρνηση για την εκπλήρωση των αιτημάτων τους. Η τελευταία σπάνια προσπαθούσε να διαλύσει αυτές τις ομάδες βίαια λόγω των αντιδράσεων που θα δημιουργούσαν. Υποστηρίχθηκαν από το Επαναστατικό Αριστερό Κίνημα(MIR) και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην νίκη του Σαλβαδόρ Αλιέντε με το Συνασπισμό της Λαϊκής Ενότητας(UP) το 1970.

Το πολιτικό πρόγραμμα του Αλιέντε συμπεριελάμβανε ευνοϊκά μέτρα για τους τομείς της γης, στέγασης, υπηρεσιών, ενοικίων και φόρων. Τα προγράμματα αυτοοικοδόμησης και το Operation Sitio που είχαν υιοθετήσει οι προηγούμενες κυβερνήσεις, καταργήθηκαν. Σύμφωνα με τη νέα κυβέρνηση ήταν αναποτελεσματικά, μη οικονομικά και μείωναν τον ελεύθερο χρόνο των εργαζομένων για την κατασκευή των κατοικιών τους. Το 1971 δημοσιεύθηκε το σχέδιο «Έκτακτης Ανάγκης» για την κατασκευή 80.000 κατοικιών από το κράτος. Ένα εντυπωσιακό έργο για τα μέχρι πρότινος στεγαστικά προγράμματα που είχαν επιτευχθεί στη Χιλή. Μ' αυτό το σχέδιο έγινε προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος στέγασης και διακηρύχθηκε με μεγαλύτερη θέληση σε σχέση με την προηγούμενη κυβέρνηση ότι όλοι οι πολίτες έχουν δικαίωμα σ' αυτή.

Τα δημοσιονομικά και τεχνικά προβλήματα που εμφανίστηκαν κατά την περίοδο εφαρμογής του σχεδίου οδήγησαν για άλλη μία φορά στη μείωση του ρυθμού υλοποίησης του το 1972. Ο Αλιέντε είχε να αντιμετωπίσει τις εσωτερικές ριζοσπαστικές δυνάμεις του Συνασπισμού, την αντιπολίτευση, τις Η.Π.Α, τη μεσαία τάξη, τις αυξημένες κοινωνικές και σε πολλές περιπτώσεις βίαιες κινητοποιήσεις αλλά και την ελεύθερη αγορά που εμπόδιζε την ολοκλήρωση των προγραμμάτων που είχε εισηγηθεί. Όλα τα παραπάνω συνετέλεσαν στο πραξικόπημα για την ανατροπή του Αλιέντε και την εγκαθίδρυση του δικτατορικού καθεστώτος.

Παρά τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι δύο κυβερνήσεις, το στεγαστικό έργο που προώθησαν δημιούργησε 400.000 κατοικίες, όπου το 62,5% αυτών είχε κατασκευαστεί από το κράτος. Συγκεκριμένα, αστικοποιήθηκαν χιλιάδες οικόπεδα με την κυβέρνηση του Φρέι να ολοκληρώνει 40.000 κατοικίες ετησίως και 52.000 ο Αλιέντε αντίστοιχα. Ο πολιτικός αναβρασμός την περίοδο 1970-1973 ενέτεινε την αύξηση των παραγκουπόλεων, ενώ την επόμενη περίοδο η λύση του καθεστώτος θα είναι η εξάλειψη τους.³⁰

³⁰ Ο.π., σ. 161-163.

Εικόνα 3: Callampa στη Χιλή, 1971.

Πηγή: www.memoriachilena.gob.cl

Το μοτίβο της κυριαρχίας των άτυπων παραγκουπόλεων ισχύει και στην περίπτωση της Βενεζουέλας. Στο Καρακάς και σε άλλες εξίσου μεγάλες πόλεις άρχισαν να συρρέουν μετανάστες από την ύπαιθρο αλλά και ένα μέρος από το εξωτερικό από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 έως και το 1970, όταν οι περιπτώσεις εύρεσης εργασίας ήταν πιο πιθανές στις εκβιομηχανισμένες πόλεις. Η Βενεζουέλα αποδείχθηκε μία από τις σημαντικότερες χώρες στην εξαγωγή πετρελαίου, αποκτώντας έτσι σημαντικά κεφάλαια. Ο πληθυσμός του Καρακάς μέχρι το 1950 είχε ξεπεράσει το ένα εκατομμύριο κατοίκους, με την κυβέρνηση να ανταποκρίνεται στην έλλειψη φθηνών κατοικιών χρηματοδοτώντας την κατασκευή σημαντικών έργων στέγασης.³¹

Ένα από τα πρώτα έργα που πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του 1950 ήταν το «23 de Enero», ένα πρόγραμμα παραχώρησης έτοιμων διαμερισμάτων σε ανθρώπους χαμηλού εισοδήματος. Παρά το εκπληκτικό αποτέλεσμα, οι κάτοικοι που μεταφέρθηκαν σ' αυτά τα έτοιμα διαμερίσματα δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες διαβίωσης (κυρίως με τις υποχρεώσεις πληρωμών). Αποτέλεσμα ήταν η ενοίκιαση μερικών από αυτών από τους ίδιους τους κατοίκους για ένα επιπλέον εισόδημα, με τους τελευταίους να μεταφέρονται ξανά στους λόφους ανατολικά ή δυτικά της κοιλάδας του Καρακάς σε περιοχές που είχαν κριθεί επικίνδυνες ή ακατάλληλες από τις δημόσιες αρχές.

³¹ David Gouverneur, *Planning and Design for Future Informal Settlements*, Routledge, 2015, σ. 44.

Barrios, όπως ονομάστηκαν οι παραγκουπόλεις στην περίπτωση της Βενεζουέλας, άρχισαν να επεκτείνονται με μεγάλο ρυθμό και πολύ μακριά από τις «επίσημες» πόλεις, χωρίς βασικές υποδομές, υπηρεσίες και εύκολη προσβασιμότητα. Οι πόλεις άρχιζαν να χωρίζονται επεκτείνοντας τις διαχωριστικές γραμμές τους. Η νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική που εγκαινίασε ο Κάρλος Αντρές Πέρες από το 1974 μέχρι και το τέλος της πρώτης προεδρικής του θητείας επέφερε θετικά οικονομικά αποτελέσματα στη Βενεζουέλα κυρίως λόγω των πετρελαϊκών κρίσεων της δεκαετίας.³² Οι πόροι του κράτους είχαν αυξηθεί, η ανεργία είχε σχεδόν μηδενιστεί αλλά η μετανάστευση λόγω της ανάπτυξης των αστικών κέντρων συνεχίστηκε κυρίως από ανθρώπους χαμηλού εισοδήματος που εγκαταστάθηκαν στις παραγκουπόλεις.

Στην Κολομβία τα μεταναστευτικά κύματα προς τις αστικές περιοχές πραγματοποιήθηκαν κυρίως στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, με στόχο την εύρεση καλύτερων συνθηκών εργασίας και διαβίωσης, απομάκρυνσης από τη βία και από τα μέσα του αιώνα και από τα καρτέλ ναρκωτικών. Η βία μπορεί να αποτελεί ενδημικό στοιχείο για όλες τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, αλλά στην Κολομβία σε συνδυασμό με την ανισότητα συσσωρεύτηκε με το πέρασμα των αιώνων και κορυφώθηκε μετά τη δολοφονία του φιλελεύθερου πολιτικού Χόρχε Ελιεσέρ Γκαϊτάν, το 1948. Προσωπικότητα που είχε ξεχωρίσει στις εκστρατείες του για την Προεδρία.³³ Ο θάνατος του ρίζωσε για τις επόμενες σχεδόν έξι δεκαετίες εμφύλιες αναταραχές και οδήγησε στην επέκταση των ανταρτικών κινημάτων από κομμουνιστές και φιλελεύθερους αγρότες, οι οποίοι ήλεγχαν και διοικούσαν μεγάλο μέρος των περιοχών της χώρας, τις λεγόμενες «ανεξάρτητες δημοκρατίες».³⁴

Από τη δεκαετία του 1960 κυριάρχησε η παραγωγή και εξαγωγή εξαρτησιογόνων ουσιών (ναρκωτικών) από τη χώρα. Η πολυπλοκότητα της ίδιας της χώρας, ως προς τα γεωγραφικά της χαρακτηριστικά, βοήθησαν στην κυριαρχία των εγκληματικών οργανώσεων που ασχολούνταν με τη διακίνηση ναρκωτικών. Μέχρι τη δεκαετία του 1980, η κουλτούρα των ναρκωτικών είχε εισχωρήσει και διαφθείρει όλους τους θεσμούς και πολλές ομάδες της χώρας. Η πόλη Μεντεγίν ήταν το επίκεντρο δράσης των ναρκωτικών, με την προσωπικότητα του Πάμπλο Εσκομπάρ να έχει καταφέρει να δημιουργήσει μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980, μία τεράστια «αυτοκρατορία» μέσω

³² Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, σ. 221-222.

³³ David Gouverneur, *Planning and Design for Future Informal Settlements*, σ. 65.

³⁴ Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, σ. 171.

της διακίνησης ναρκωτικών. Η κυβέρνηση είχε χάσει τον έλεγχο της κοινωνικής κατάστασης λόγω της διαφθοράς στο εσωτερικό της. Το κυριότερο αποτέλεσμα ήταν η απομόνωση της χώρας διεθνώς από οποιαδήποτε οικονομική συνεργασία.

Έτσι, για τους φτωχούς της υπαίθρου η μόνη λύση αποφυγής της βίας και των εμπορών ναρκωτικών ήταν η εύρεση ενός καλύτερου τρόπου ζωής μέσω της μετανάστευσης στις πόλεις. Ωστόσο, η ανισότητα και η εξάρση της εγκληματικότητας λόγω των ναρκωτικών έπληξε και τις αστικές περιοχές και περισσότερο τις παραγκουπόλεις, όπου η έλλειψη προσβασιμότητας βοήθησε τις οργανώσεις. Γι' αυτό το λόγο, πολλές παραγκουπόλεις και ο άνεργος πληθυσμός τους δέχτηκαν την προστασία των εμπορών με αντάλλαγμα το εύκολο χρήμα.

Ως προς την αντιμετώπιση των προβλημάτων που σχετίζονταν με τις κατοικίες των παραγκουπόλεων πραγματοποιήθηκαν διάφορες πολιτικές. Συγκεκριμένα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 κυριάρχησε το μοντέλο «αυτοβοήθειας» του αρχιτέκτονα John F.C Turner, το οποίο προέβλεπε την παραχώρηση γης και υλικής βοήθειας στους κατοίκους των παραγκουπόλεων που αποφάσιζαν να κατασκευάσουν τις κατοικίες τους στα περίχωρα των πόλεων. Παρότι εφαρμόστηκε σε πολλές χώρες, μόνο στο Περού (το πρόγραμμα ονομάστηκε «PREVI») είχε τη μεγαλύτερη επιτυχία κατά την πρώτη προεδρία του Φερνάντο Μπελαούντε Τέρι (1963-1968).³⁵

Παρά τις επιτυχίες που αναγνωρίζονται στο μοντέλο του Turner, σαν μηχανισμός λειτούργησε θετικά μόνο στον έλεγχο των παραγκουπόλεων και στην καταστολή των ανεξάρτητων κινήσεων καταλήψεων. Δεν είχε συγκεκριμένο σχεδιασμό και τα σωστά ολοκληρωμένα έργα ήταν μεμονωμένα. Παίρνοντας σαν παράδειγμα την Μπογκοτά του 1975 σαν βάση της ερευνάς του, ο Roel Janssen οδηγείται στο συμπέρασμα ότι η θεωρία του Turner δε συμβάδιζε με την αστική πραγματικότητα της Κολομβίας και έτσι δεν μπορούσε να λειτουργήσει στη χώρα. Πιο αναλυτικά, στην έρευνα του ο Turner υποστήριζε ότι οι μετανάστες επέλεγαν το κέντρο της πόλης για την εύρεση εργασίας και για διαμονή σε κατοικίες ενοικίου για να βρίσκονται κοντά στον χώρο εργασίας τους. Σταδιακά και με την πάροδο του χρόνου μπορούσαν να μετακινηθούν και να εγκατασταθούν στα περίχωρα της πόλης, όπου με τη βοήθεια των προγραμμάτων θα μπορούσαν να κατασκευάσουν τις κατοικίες τους ανάλογα με τις αντοχές και τον χρόνο τους. Έτσι, κατά τον Turner, με βάση την παραπάνω διαδικασία θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μία μορφή κοινωνικοοικονομικού εκσυγχρονισμού.

³⁵ David Gouverneur, *Planning and Design for Future Informal Settlements*, σ. 21.

Ωστόσο, στην Μπογκοτά δεν συνέβαινε τίποτα από τα παραπάνω. Οι πόλεις αποτελούσαν περίπλοκες κατασκευές και δεν ήταν απαραίτητο ότι υπήρχε το κέντρο και γύρω οι παραγκουπόλεις. Επιπλέον, στο εσωτερικό των πόλεων κατοικούσαν πολλοί μόνιμοι κάτοικοι που δεν έφευγαν εύκολα ακόμη και όταν πραγματοποιούνταν έργα αστικής αναβάθμισης. Οι εσωτερικοί μετανάστες κατευθύνονταν σε βιομηχανικές και άλλες περιοχές έξω από τα αστικά κέντρα όπου θα μπορούσαν να βρουν εργασία, αφού στο κέντρο κυριαρχούσαν θέσεις για τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Επιπλέον, τη συγκεκριμένη περίοδο στην Μπογκοτά είχε αυξηθεί το ποσοστό γεννήσεων και όχι μετανάστευσης και έτσι οι κάτοικοι που διέμεναν στο κέντρο διέφευγαν όχι μόνο για την κατασκευή των κατοικιών στα περίχωρα αλλά και για να γλιτώσουν τα ακριβά ενοίκια. Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται η αναποτελεσματικότητα της εφαρμογής των σχεδίων του Turner. Οι κυβερνήσεις και οι οργανισμοί είχαν τη δυνατότητα να βοηθήσουν μέσω της παροχής εκτάσεων γης και επιδοτήσεων αλλά η ολοκλήρωση των κατοικιών από τους ίδιους τους συμμετέχοντες των προγραμμάτων δεν μπορούσε να λύσει το οικιστικό πρόβλημα που προερχόταν από τα χαμηλά εισοδήματα που λάμβαναν.³⁶

³⁶ Roel Janssen, «Some ideological aspects of urban planning in Latin America: a critique of the Turner model of self-help housing, with special reference to Bogotá», Boletín de Estudios Latinoamericanos y del Caribe, No.27, CEDLA, 1979, σ. 71-75.

Στην περίπτωση της Κούβας οι κατασκευές ανεπίσημων κατοικιών στον αστικό χώρο παρατηρούνται από την περίοδο του αγώνα της εθνικής απελευθέρωσης το 1897, όταν ο Ισπανός κυβερνήτης του νησιού ώθησε αγροτικές ομάδες στην Αβάνα, για να μειώσει τη δύναμη οργάνωσης των επαναστατών. Σχεδόν 100.000 άτομα έφτασαν στην πόλη και εγκαταστάθηκαν σε αυτοσχέδιες καλύβες στην περιφέρεια της.³⁷ Οι κυβερνήσεις της χώρας μέχρι και την Επανάσταση του 1959 υπήρξαν χειραγωγημένες από τις Η.Π.Α και αδύναμες να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της οικονομίας και της κοινωνίας. Την περίοδο της επανάστασης το 6% του πληθυσμού ζούσε σε παραγκουπόλεις, ενώ οι υπόλοιποι φτωχοί σε εγκαταλελειμμένες αρχοντικές κατοικίες της πόλης και σε *cuidadelas* (δωμάτια με κοινόχρηστους χώρους). Σχεδόν όλος ο πληθυσμός της Αβάνας ζούσε σε σπίτια με υψηλό ενοίκιο, με αποτέλεσμα να πραγματοποιείται μεγάλος αριθμός εξώσεων. Ένας από τους πρώτους νόμους των επαναστατών ήταν η κατάργηση των ενοικίων (οι ιδιοκτήτες θα αποζημιώνονταν από το κράτος) και η απαγόρευση των εξώσεων. Μέχρι το 1961 οι κρατικές επενδύσεις βοήθησαν όλη τη χώρα ακόμα και το πρόβλημα στέγασης, όπου οι μεγαλύτερες παραγκουπόλεις της πόλης κατεδαφίστηκαν και οι κάτοικοι μεταφέρθηκαν σε καινούργια μεγάλα συγκροτήματα κατοικιών.³⁸

Μετά το 1961 οι ανάγκες στέγασης και βελτιώσεις των κατοικιών από την κυβέρνηση γινόταν με αργούς ρυθμούς και σε πολλές περιπτώσεις απλά παρέχονταν οικοδομικά υλικά για την αυτοκατασκευή των κατοικιών. Οι κάτοικοι συνέχιζαν να καταλαμβάνουν κενά οικόπεδα για την κατασκευή των παραγκουπόλεων. Όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, η κατάσταση επιδεινώθηκε από τη δεκαετία του 1980 με αποκορύφωμα την πτώση της Ε.Σ.Σ.Δ το 1991, όπου τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα επλήγησαν περισσότερο από τις οικονομικές πιέσεις. Για πρώτη φορά η βάση της επανάστασης κινητοποιούταν εναντίον της, επιλέγοντας την παράνομη μετανάστευση στις Η.Π.Α για την εύρεση εργασίας με πλήρη απασχόληση.

³⁷ Roberto Segre, «Formal–Informal Connections in the Favelas of Rio de Janeiro», σ. 165.

³⁸ Ronaldo Ramírez, «Integrated Informality in the Barrios of Havana», στο Felipe Hernández, Peter Kellett and Lea K. Allen (επιμ.) *Rethinking the Informal City Critical Perspectives from Latin America*, V. 11, Berghahn Books, 2010, σ. 140.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΓΚΟΥΠΟΛΕΙΣ, ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ 1970-1980

Στη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας στη Βραζιλία(1964-1985) οι κάτοικοι των φαβέλων οργάνωσαν διάφορους συνασπισμούς με τη βοήθεια της εκκλησίας, για την προώθηση των αιτημάτων τους και την αντίσταση στις εξώσεις, με το καθεστώς να πραγματοποιεί φυλακίσεις και βασανιστήρια. Το μόνο τους αίτημα ήταν η συνέχιση της διαμονής τους στις φαβέλες και η διατήρηση των εργασιών τους. Οι εξαλείψεις των παραγκουπόλεων συνεχίστηκαν παρά τις προσπάθειες των κατοίκων. Μόνο στο Ρίο καταστράφηκαν εξήντα δύο φαβέλες. Μεταξύ του 1968-1975 κάτοικοι από εκατό παραγκουπόλεις εκδιώχθηκαν αρχικά από τις περιοχές της Νότιας ζώνης, οι οποίες είχαν κριθεί άξιες προς εκμετάλλευση για τις ανώτερες τάξεις (Catacumba, Praia de Pinto, Macedo Sobrinho), και στη συνέχεια οι εκτοπίσεις συνεχίστηκαν στη Βόρεια ζώνη. Οι εκδιώξεις πραγματοποιήθηκαν από το εθνικό πρόγραμμα CHISAM, που δρούσε υπό στρατιωτική καθοδήγηση. Μισό εκατομμύριο άνθρωποι έμειναν άστεγοι και μεταφέρθηκαν σε στρατώνες και conjuntos(νόμιμες εν μέρει - χαμηλού εισοδήματος κατοικίες).

Για τη δημιουργία και χρηματοδότηση κατοικιών χαμηλού εισοδήματος, που αναφέρεται ως «Κοινωνική ή Δημοφιλή Στέγαση», η στρατιωτική κυβέρνηση ίδρυσε τη Banco Nacional de Habitacao το 1964. Η πηγή του κεφαλαίου ήταν το Ταμείο Κοινωνικής Ασφάλισης της Βραζιλίας (FGTS), όπου κρατούνταν 8% από τον μηνιαίο μισθό των εργαζομένων για την πραγματοποίηση της «Δημοφιλούς Στέγασης». Σε γενικές γραμμές το έργο δεν πέτυχε τον σκοπό του καθώς τα κατώτερα στρώματα δεν μπορούσαν να αντέξουν τα υψηλά έξοδα κατασκευής που ανακοινώθηκαν και έτσι επωφελήθηκαν τα «μεσαία» εισοδήματα.³⁹

Οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων επιθυμούσαν τη σταδιακή ολοκλήρωση των κατοικιών τους ανάλογα με τα μηνιαία αποθέματα τους. Επίσης, ήθελαν να κατέχουν μία ασφαλή θέση εργασίας, τα παιδιά τους να συνεχίζουν το σχολείο, να διαθέτουν υπηρεσίες και να προστατεύονται από τις εξώσεις. Ζητούμενα που δε συμβάδιζαν με τις πολιτικές επιθυμίες της γρήγορης ολοκλήρωσης των κατοικιών και της άμεσης απόκτησης των χρημάτων με το πέρας των εργασιών. Παράλληλα το 1968, η πολιτεία του Ρίο εγκαινίασε την Codesco (The Company for Community Development), όπου η

³⁹ Janice Perlman, *Favela*, σ. 268 και 271.

ομάδα σχεδιαστών είχε ως στόχο τη βελτίωση και αναβάθμιση τριών παραγκουπόλεων χωρίς την απομάκρυνση των κατοίκων (ένας αριθμός, λόγω των έργων, μετεγκαταστάθηκε σε άλλες κατοικίες στις ίδιες, όμως, φαβέλες). Σταδιακά, δίνονταν χαμηλού επιτοκίου δάνεια στους κατοίκους για την αγορά οικοδομικών υλικών και εξοπλισμού. Τα σπίτια βελτιώθηκαν, δημιουργήθηκαν εγκαταστάσεις αναψυχής και υπηρεσίες αλλάζοντας την οπτική των παραγκουπόλεων. Παρά την επιτυχία του προγράμματος δε συνεχίστηκε μετά το 1969, κυρίως λόγω της δυσκολίας νομιμοποίησης της γης των φαβέλων.⁴⁰

Επιπλέον, υπήρχε και η κρατική εταιρεία στέγασης COHAB-GB(μετά το 1975 CEHAB-RJ) που συνεργαζόταν με τη CHISAM και ήταν υπεύθυνη για την απομάκρυνση και επανεγκατάσταση των εκτοπισμένων. Μέχρι το 1974 είχε δημιουργήσει 32 conjuntos που αντιστοιχούσαν σε 215.000 ανθρώπους. Η εξάλειψη των παραγκουπόλεων μειώθηκε από το 1973 και σταμάτησε μετά το 1975. Αυτό οφείλεται στα υψηλά έξοδα κατασκευής και συντήρησης των conjuntos. Τα έργα πραγματοποιήθηκαν γρήγορα και σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να μη δόθηκε η απαιτούμενη προσοχή. Κάποιοι λόγοι ακόμα που μπορεί να θεωρηθούν είναι η υψηλή ζήτηση, τα μη ρεαλιστικά σχέδια για την αποπληρωμή των κατοικιών από τους νεοαφιχθέντες, οι αντιδράσεις που προκάλεσαν και το κλείσιμο της CHISAM το 1975.

Ακόμα, στα τέλη της δεκαετίας του 1970 εγκαινιάστηκε η περίοδος της μετάβασης στη δημοκρατία(abertura), στη διάρκεια της οποίας πραγματοποιήθηκαν σταδιακές αλλαγές στην αντιμετώπιση των παραγκουπόλεων. Το 1978 ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις μεταξύ της Παγκόσμιας Τράπεζας (World Bank) και της Banco Nacional de Habitacao για την έναρξη έργων αναβάθμισης και παροχής υπηρεσιών στις φαβέλες, ως μία εναλλακτική και οικονομική λύση. Έτσι, το 1979 ξεκίνησε το Promorar με στόχο την αναβάθμιση των κατοικιών που ήταν φτιαγμένες με ξυλοπόδαρα και κινδύνευαν από τις πλημμύρες. Το έργο ξεκίνησε στην παραγκούπολη Complexo do Mare στο Ρίο και στη συνέχεια επεκτάθηκε σε πέντε ακόμα φαβέλες.⁴¹

Την περίοδο της abertura, εκτός από την Παγκόσμια Τράπεζα, η UNICEF χρηματοδότησε ένα πρόγραμμα για την αναβάθμιση της φαβέλας Rocinha με τη βοήθεια των κατοίκων. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκαν διάφορα προγράμματα όπως το Project Mutirão(1983-1984) και το Cada Família Um Lote που ξεκίνησε το 1983, υπό

⁴⁰ Ο.π., σ. 269-270.

⁴¹ Ο.π., σ. 272-274.

τον κυβερνήτη του Ρίο, Leonel Brizola. Το Cada Familia κατάφερε να αναβαθμίσει δύο φαβέλες και να παραχωρήσει σχεδόν 23.000 τίτλους ιδιοκτησίας, παρά τον αρχικό στόχο που ήταν η παροχή υπηρεσιών σε ένα εκατομμύριο κατοίκους. Με το τέλος της δικτατορίας το 1985, οι επόμενες κυβερνήσεις συνειδητοποίησαν τη δυσκολία εξάλειψης των παραγκουπόλεων. Έτσι, επικεντρώθηκαν και συνέχισαν τα προγράμματα αναβάθμισης και στήριξης της αυτοδιοίκησης των κατοίκων. Είναι σημαντικό ότι οι πολιτικοί επωφελούνταν ξανά από τους κατοίκους, ως ψηφοφόρους.

Στη Χιλή για τα επόμενα χρόνια από το 1973 έως και το 1988, το δικτατορικό καθεστώς του Αουγκούστο Πινοτσέτ με πρόσχημα το δόγμα της Εθνικής Ασφάλειας που υιοθετήθηκε από όλα τα καθεστώτα των δεκαετιών του 1960 και του 1980, επέτεινε την κρατική τρομοκρατία σε όλα τα μέλη και τις ομάδες του κράτους που δε συμβάδισαν και πειθαρχούνταν με τα πρότυπα που επέβαλλε το καθεστώς.⁴² «Ανατρεπτικά στοιχεία» της κοινωνίας θεωρούνταν οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων, οι οποίοι δέχτηκαν πιέσεις λόγω της αποχώρησης της κρατικής μέριμνας και της κυριαρχίας του νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου. Το καθεστώς προώθησε την ιδιωτικοποίηση αστικών εκτάσεων γης μέσα από μία σειρά μέτρων, όπως η μείωση φόρων στην αγορά ακινήτων και την εκκαθάριση εκτάσεων αυξημένης ζήτησης.

Το τελευταίο πραγματοποιήθηκε κυρίως στη νότια ζώνη του Σαντιάγο (ζώνη Oriente) και οδήγησε στην απομάκρυνση χιλιάδων κατοίκων που διέμεναν σε παράνομες παραγκουπόλεις. Οι άνθρωποι μετακινήθηκαν σε ήδη πυκνοκατοικημένα οικοπέδα στο αστικό κέντρο ή στα περίχωρα νοικιάζοντας κάποια παράτυπη κατοικία, δωμάτιο ή κατασκευάζοντας οίκημα στο πίσω μέρος των οικοπέδων συγγενικών προσώπων. Αποτέλεσμα ήταν να διογκωθεί ο αριθμός των κατοίκων σε υπάρχοντες παραγκουπόλεις εντείνοντας τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης.⁴³

Η έλλειψη στέγασης επιδεινώθηκε με την απομάκρυνση του ρόλου του κράτους και της κυριαρχίας του ιδιωτικού κεφαλαίου και της ελεύθερης αγοράς. Δημόσια στεγαστικά ιδρύματα περιθωριοποιήθηκαν και το σύστημα SINAP (οργανισμός υπεύθυνος για την παραχώρηση επιδοτήσεων) καταργήθηκε το 1977. Την ίδια χρόνια ανακοινώθηκαν δύο προγράμματα, που μέσω μηχανισμών επιδότησης διατήρησαν την ιδιωτική προσφορά κατοικιών και τη μείωση του κρατικού ρόλου στις δαπάνες για αστικά έργα.

⁴² Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, σ. 189 και 193.

⁴³ Fernando Kusnetzoff, «Urban and Housing Policies», σ. 168.

Το πρώτο πρόγραμμα που ονομάστηκε Δημόσια Στέγαση (αργότερα ονομάστηκε «Βασική Στέγαση») και ξεκίνησε το 1975 με στόχο τον εκτοπισμό κατοίκων από παραγκουπόλεις που θεωρούνταν περιβαλλοντικά ανθυγιεινές ή αποτελούσαν περιοχές αυξημένης ζήτησης. Το δεύτερο πρόγραμμα ήταν αφιερωμένο σε υπηρεσίες που παχωρούσαν επιδοτήσεις για «οριστική στέγαση» σε κατοίκους με ένα καλύτερο εισόδημα. Αυτός ήταν ο κύριος στόχος του καθεστώτος. Ο υπουργός Στέγασης είχε υποσχεθεί 27.000 μονάδες για το 1976, ενώ ολοκληρώθηκαν μόλις 5.000. Από το 1980 ξεκίνησαν να κατασκευάζονται «βασικές κατοικίες» μειωμένων τετραγωνικών μέτρων σε σχέση με τα αρχικά σχέδια.

Οι κάτοικοι που επωφελήθηκαν από αυτά τα προγράμματα επιδοτήθηκαν για ένα μέρος, ενώ το υπόλοιπο το κατέβαλαν οι ίδιοι τα επόμενα χρόνια. Ωστόσο, μεγάλο μέρος του πληθυσμού έμεινε εκτός των προγραμμάτων, συνεχίζοντας να διαμένει σε ενοικιαζόμενες περιοχές ή σε παραγκουπόλεις με αυξημένο συνωστισμό. Η νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική που εφαρμόστηκε από το 1975, η οικονομική ύφεση που έγινε αισθητή στη Χιλή το 1982-1983 και η συνεχιζόμενη εξαθλίωση των κατώτερων στρωμάτων οδήγησαν σε πρωτοφανείς διαδηλώσεις κατά του καθεστώτος.

Περισσότερα από 31.000 άνεργα άτομα ανάμεσα τους και εκτοπισμένες οικογένειες των παραγκουπόλεων κατάφεραν να εισχωρήσουν σε περιοχές της νότιας ζώνης του Σαντιάγο, από τις οποίες είχαν απομακρυνθεί. Η αρχική επιτυχία της παράνομης εγκατάστασης και οργάνωσης των κατοίκων τερματίστηκε μετά την είσοδο των στρατιωτικών δυνάμεων του καθεστώτος που τους απομάκρυνε.⁴⁴ Ακόμα, το σύνολο των κατοίκων του Σαντιάγο επλήγη από τον σεισμό που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1985. Για τους κατοίκους των παραγκουπόλεων ο σεισμός επιδείνωσε τις ήδη άσχημες συνθήκες διαβίωσης τους.

⁴⁴ Ο.π., σ. 177-179.

Η εξάλειψη των παραγκουπόλεων της Αργεντινής και συγκεκριμένα του Μπουένος Άιρες πραγματοποιήθηκε από τη στρατιωτική δικτατορία του Χόρχε Ραφαέλ Βιδέλα (1976-1982). Σκοπός ήταν η εξόντωση των αντιφρονούντων και των στοιχείων που δε συμβάδιζαν και έθεταν σε κίνδυνο τους στόχους του καθεστώτος. Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις μεταφέρθηκαν έξω από τα όρια της πόλης (Avenida General Paz) για να αποτραπούν πιθανές διαδηλώσεις στο κέντρο του καθεστώτος. Το 1977 απαγορεύτηκε η ύπαρξη των παραγκουπόλεων στο Μπουένος Άιρες και πραγματοποιήθηκαν αναγκαστικές εξώσεις με τον αριθμό τους να μειώνεται στο 1,3% από 3,4% που ήταν στις αρχές της δεκαετίας. Στην πλέον «υγιή και ευχάριστη πόλη» μπορούσαν να ζήσουν «καλοί» άνθρωποι, υποστηρικτές του καθεστώτος.⁴⁵ Η πολιτική του καθεστώτος μεγάλωσε τον ρυθμό αύξησης του πληθυσμού των μικρών και μεσαίων πόλεων (από 5.000 έως 500.000 μόνιμους κατοίκους) σε περιοχές κοντά στην πρωτεύουσα, πρακτική που πολλοί ειδικοί υποστηρίζουν ότι είχε ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του 1960, επεκτάθηκε την περίοδο της δικτατορίας και συνεχίστηκε και μετά την οικονομική κρίση του 2000.⁴⁶

Εικόνα 4: Villa Miseria(31) στο Μπουένος Άιρες, Αργεντινή, 2021

Πηγή: elpais.com

⁴⁵ Tanja Bastia, « Transnational migration and urban informality: Ethnicity in Buenos Aires' informal settlements», σ. 1815.

⁴⁶ Jean-Claude Bolay, *Urban Planning Against Poverty How to Think and Do Better Cities in the Global South*, Volume 14, Springer International Publishing, 2020, σ. 171.

Σταδιακά, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ξεκίνησε η κατάρρευση των δικτατορικών καθεστώτων της Λατινικής Αμερικής. Οι πολιτικές που ακολούθησαν για τα εξωτερικά και εσωτερικά ζητήματα των χωρών τους, οι συνακόλουθες αντιδράσεις των πολιτών και οι πιέσεις σε πολλές περιπτώσεις από διεθνείς οργανισμούς και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής οδήγησαν στην πτώση τους και στην επιστροφή στη δημοκρατία. Τα χρόνια που ακολούθησαν πολλοί αξιωματούχοι των δικτατοριών συνέχισαν να έχουν ερείσματα στην πολιτική και τα εγκλήματα τους να συγκαλύπτονται με στόχο την «εθνική συμφιλίωση», η οποία θα βοηθούσε στην ουσιαστική μετάβαση στη δημοκρατία.

Παράλληλα με την πτώση των καθεστώτων οι χώρες ήρθαν αντιμέτωπες με την οικονομική κρίση. Ήταν αδύναμες να αποπληρώσουν τα υπέρογκα ποσά που δανείστηκαν από τα διεθνή χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, κυρίως μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση του 1973, και σε συνδυασμό με τις αρνητικές συνέπειες τις στις δυτικές οικονομίες, όπως και στις λατινοαμερικανικές χώρες, υπέμεναν με τον πληθωρισμό. Οι πιέσεις που δέχτηκαν οι τελευταίες μείωσαν την πορεία της εκβιομηχάνισης, τις επενδύσεις, τις εξαγωγές και τους μισθούς. Οι κυβερνήσεις προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τη «χαμένη δεκαετία» του 1980 υιοθετώντας νεοφιλελεύθερη πολιτική. Η υποστήριξη που δέχτηκαν από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, από τις διεθνείς τράπεζες και σε πολλές περιπτώσεις η επιβολή ενός είδους αυταρχισμού στην επιβολή των αποφάσεων βοήθησαν στην ανόρθωση των οικονομιών τους.

Ωστόσο, δημιουργήθηκε τεράστιο πλήγμα στην κοινωνία μετά την υποχώρηση του κράτους από τις επενδύσεις και τις κοινωνικές λειτουργίες του. Η κυριαρχία του ιδιωτικού συμφέροντος και των μεγάλων εταιρειών οδήγησαν σε ανεργία και στην κατάργηση βασικών εργασιακών δικαιωμάτων, την απελευθέρωση του εμπορίου και σε συνδυασμό με τις πολιτικές λιτότητας διέυρυναν τη βάση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, την ανισότητα και την επέκταση των παραγκουπόλεων. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί επισημαίνονται οι συνέπειες που άσκησε το νεοφιλελεύθερο μοντέλο σ' αυτές.⁴⁷

Επιπλέον, την ίδια περίοδο αναπτύχθηκαν ακόμη δύο θεωρίες για τη σύνδεση της αστικής φτώχειας με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Η Gonzalez de la Rocha, μετά από έρευνα που πραγματοποίησε σε κατοίκους παραγκουπόλεων στη Γουαδαλαχάρα του Μεξικού, στο έργο της «Resources of Poverty View» το 1994, υπογραμμίζει τον

⁴⁷ Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, σ. 213-219.

αξιοπρεπή τρόπο που ζουν οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων δεδομένου των δυσκολιών που επέφερε ο νεοφιλελευθερισμός.

Λίγα χρόνια αργότερα, συνειδητοποιώντας τις συνέπειες της οικονομικής συμφωνίας του Μεξικού με τις Η.Π.Α για την απελευθέρωση του εμπορίου, η Rocha το 2001 υποστήριξε ότι υπήρχε πλέον ακριβώς το αντίθετο από την πρώτη της δημοσίευση, δηλαδή «The Poverty of Resources». Τα συμφέροντα των φτωχών είχαν παραγκωνιστεί και η νέα οικονομική πραγματικότητα με τους χαμηλούς μισθούς και τη μείωση της ανταγωνιστικότητας, ειδικά για το Μεξικό, ενέτεινε περισσότερο τους κατοίκους στη βία και στην καταστροφή της καθημερινότητας τους.⁴⁸

⁴⁸ Marianne Fay, «*The Urban Poor in Latin America*», The World Bank, Washington, 2005, σ. 24-25.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ ΣΤΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΟΥ 21^{ου} ΑΙΩΝΑ

Οι αρνητικές συνέπειες του νεοφιλελεύθερου οικονομικού προγράμματος στις λατινοαμερικανικές κοινωνίες οδήγησε στην άνοδο των αριστερών κυβερνήσεων σε πολλές χώρες. Στόχος ήταν η παροχή βοήθειας μέσω προγραμμάτων στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα που είχαν πληγεί την περασμένη δεκαετία. Το κράτος συμμετείχε ξανά στη διαμόρφωση της οικονομίας. Ακόμα, η ενασχόληση με τον πρωτογενή τομέα κατάφερε να αυξήσει τα έσοδα των χωρών την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα. Οι πολιτικές που ακολούθησαν βοήθησαν στη μείωση της ανεργίας και στη βελτίωση της αγοραστικής δυνατότητας των πολιτών εξαιτίας του χαμηλού πληθωρισμού της περιόδου.⁴⁹

Οι πρόοδοι που πραγματοποιήθηκαν τόσο στην οικονομία, όσο και στην ίδια την κοινωνία επηρεάστηκαν από την παγκόσμια κρίση το 2010, που μείωσε τις προσπάθειες περαιτέρω άνθισης της οικονομίας. Η παραγωγή μειώθηκε καθώς η οικονομία επηρεάστηκε από τη στασιμότητα των ανεπτυγμένων χωρών του κόσμου. Πλέον, οι λατινοαμερικανικές κοινωνίες έρχονται αντιμέτωπες με νέα αιτήματα των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων για καλύτερες συνθήκες εργασίας και διαφάνειας των πολιτικών επιλογών. Όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, μεγάλο μέρος του πληθυσμού που είναι επιρρεπής στη βία, στην εγκληματικότητα αλλά κυρίως στην ανισότητα έχει ελάχιστα επωφεληθεί από τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις με ένα σημαντικό τμήμα του να μένει εκτός.⁵⁰

Η νεοφιλελεύθερη πολιτική που υιοθετήθηκε στη Βραζιλία από το 1990 προκάλεσε την επέκταση των φαβέλων καθώς μεγάλωσε ο αριθμός των ανθρώπων που κατέληγαν σ' αυτές λόγω των οικονομικών προβλημάτων. Για παράδειγμα, στο Ρίο από το 1980-1991, ενώ ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε μόλις κατά 8%, ο αριθμός των κατοίκων που διέμεναν σε φαβέλες αυξήθηκε κατά 35%. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 στη λίστα των προβλημάτων προστέθηκε η έξαρση της βίας και η κυριαρχία των εμπορών ναρκωτικών. Οι τελευταίοι κατάφεραν να εισχωρήσουν σε πολλές φαβέλες, καταστρέφοντας κάθε κίνητρο για αλλαγή που προσπαθούσε να πραγματοποιηθεί.

⁴⁹ Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, σ.244-246.

⁵⁰ Ο.π., σ. 255-256 και 259-260.

Επιπλέον, από τη δεκαετία του 1990 πολλές παραγκουπόλεις έρχονταν (με λιγότερη ένταση από την στρατιωτική περίοδο) αντιμέτωπες με τον κίνδυνο της έξωσης, όταν οι ανερχόμενες αστικές περιοχές άρχισαν να επεκτείνονται. Η δικαιολογία εκκένωσης ήταν τα περιβαλλοντικά προβλήματα που δημιουργούσαν οι φαβέλες λόγω της έλλειψης των απαραίτητων υποδομών και των υποτυπωδών συνθηκών υγιεινής. Το 1992 πραγματοποιήθηκε στο Ρίο η Σύνοδος Κορυφής του ΟΗΕ για τη γη UNCED (United Nations Conference on Environment and Development) κατά τη διάρκεια της οποίας η διοίκηση της πόλης πρότεινε την απομάκρυνση της Vila Autodromo, με στόχο την αναβάθμιση της αναπτυγμένης περιοχής της Νότιας Ζώνης του Barra da Tijuca.

Ωστόσο, η συντονισμένη κινητοποίηση των κατοίκων σε συνδυασμό με τα ευνοϊκά άρθρα, όπως το καταστατικό Estatuto da Cidade (αναγνώριζε δικαιώματα των ανθρώπων της πόλης) που ενσωματώθηκε στο ομοσπονδιακό σύνταγμα του 1988, και του Ρίο (1989) που αναφέρει ότι χωρίς τη γη οι άνθρωποι δεν μπορούν να εκπληρώσουν τις κοινωνικές δραστηριότητες τους, τους βοήθησαν να παραμείνουν. Την επόμενη περίοδο έλαβαν ισχυρά δικαιώματα κατοχής (για ενενήντα εννέα χρόνια) και έτσι συνέχισαν να οργανώνουν κινητοποιήσεις για την παροχή βασικών υπηρεσιών και υποδομών που δεν είχαν ακόμη δοθεί. Ενώ, ήταν οξύμωρο το γεγονός ότι πολλοί κάτοικοι της φαβέλας εργάζονταν στην ανεπτυγμένη περιοχή του Barra da Tijuca που διέθετε για ό,τι αγωνίζονταν.⁵¹

Η Vila Autodromo συνέχιζε να αντιστέκεται και στις επόμενες εξώσεις όπως το 2007 (στους Παναμερικανικούς αγώνες) και από το 2009 όταν ανακοινώθηκε ότι η φαβέλα θα διαλυθεί ενόψει των θερινών Ολυμπιακών Αγώνων που θα πραγματοποιούνταν στο Ρίο το 2016. Τα αρχικά σχέδια που όριζαν την κατεδάφιση της φαβέλας για την αξιοποίηση του χώρου διαφοροποιήθηκαν και ανακοινώθηκε απλά η «αναγκαιότητα» της έξωσης για την ασφάλεια του χώρου περιμετρικά των εγκαταστάσεων. Ακόμα, η παραπληροφόρηση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης υπήρξε σημαντικός παράγοντας για την άμεση κινητοποίηση των κατοίκων που αντέδρασαν. Μέχρι το 2013 εργαζόμενοι του δήμου επισκέπτονταν τη Vila Autodromo, ζητώντας να μιλήσουν με τους κατοίκους για την καταγραφή των ίδιων αλλά και των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν. Πολλοί κάτοικοι μίλησαν μαζί τους επειδή ζούσαν στις νέες επεκτάσεις της

⁵¹ Theresa Williamson, «Not Everyone Has a Price: How the Small Favela of Vila Autódromo's Fight Opened a Path to Olympic Resistance», στο Andrew Zimbalist (edit.), *Rio 2016 Olympic Myths, Hard Realities*, Brookings Institution Press, 2017, σ. 63-64.

φαβέλας και χρειάζονταν βοήθεια, άλλοι επειδή φοβήθηκαν ότι μελλοντικά μπορεί να μην συμπεριλαμβάνονταν σε μετεγκαταστάσεις, ενώ υπήρχαν και αυτοί που αρνήθηκαν.

Την ίδια χρονιά ο δήμαρχος του Ρίο, Εντουάρντο Πάες, δημοσίευσε τα στοιχεία της καταγραφής υποστηρίζοντας ότι το 70% των κατοίκων επιθυμούσε να αποχωρήσει από τη φαβέλα. Προσπάθησαν να γίνουν συμβιβασμοί και δόθηκαν αποζημιώσεις, ώστε οι κάτοικοι να εγκατασταθούν στο Parque Carioca. Πολλές οικογένειες αποχώρησαν αλλά κάποιες παρέμειναν. Με την ψήφιση ενός νέου διατάγματος το 2015 επιβαλλόταν στους κατοίκους έξωση και τα σπίτια τους σημειώνονταν για κατεδάφιση. Η αποζημίωση που θα τους δινόταν ήταν χαμηλότερη από εκείνες που είχαν δοθεί αρχικά. Κατά τη διάρκεια της κατεδάφισης των σπιτιών πραγματοποιήθηκαν συμπλοκές με την αστυνομία. Τελικά, κατάφεραν να μείνουν είκοσι οικογένειες σε ένα δρόμο που ονομάστηκε Vila Autódromo Street.

Η απομάκρυνση των κατοίκων κόστισε 327 εκατομμύρια R\$, ενώ το «Popular Plan» για την αναβάθμιση της φαβέλας που είχαν προτείνει οι κάτοικοι κυμαινόταν στα 14 εκατομμύρια R\$. Η φαβέλα έμεινε χαραγμένη στη μνήμη για την αντίσταση που κατέβαλε για να υποστηρίξει το σύνθημα της «Δεν έχουν όλοι τιμή».⁵² Εκτός από τη Vila Autodromo (εκτοπίστηκαν δύο έως τρεις χιλιάδες άτομα) σχεδόν 80.000 κάτοικοι φαβέλων μετακινήθηκαν για τις ανάγκες των Ολυμπιακών Αγώνων. Επιπλέον, κατά τη θητεία του Εντουάρντο Πάες κατασκευάστηκαν γύρω από πολλές φαβέλες τείχη, με σκοπό να τις κρύψουν και όχι, όπως ανέφεραν οι πολιτικοί, για να τις «προστατεύσουν» από την επέκταση.⁵³

Παρόλο αυτά, υπήρξαν προσωπικότητες που προσπάθησαν να βοηθήσουν τους κατοίκους των παραγκουπόλεων παρά τις οικονομικές και κοινωνικές αντιξοότητες που αντιμετώπιζε το βραζιλιάνικό κράτος. Συγκεκριμένα, για την πολιτεία του Ρίο ο Leonel Brizola στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ανέθεσε στον αρχιτέκτονα Όσκαρ Νίεμαϊερ την κατασκευή σχολείων για τα παιδιά των παραγκουπόλεων. Η καθαίρεση του προέδρου Κόλορ το 1992 σε συνδυασμό με την έξαρση της βίας μείωσε για λίγο τις προσπάθειες αλλαγής.

Οι δύσκολες καιρικές συνθήκες είχαν ως αποτέλεσμα να δημιουργούν προβλήματα και καταστροφές ιδιαίτερα σε φαβέλες που βρίσκονταν στους λόφους. Κατά

⁵² Ο.π., σ. 67-80.

⁵³ Janice Perlman, *Favela*, σ. 28.

τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της θητείας του δημάρχου του Ρίο Σέζαρ Μάια (1993-1997) εγκαταστάθηκαν συστήματα αποχέτευσης και διαχωρισμού του βρόχινου νερού καθώς και τέθηκαν σε εφαρμογή προγράμματα αναδάσωσης (οι κάτοικοι που συμμετείχαν δέχτηκαν οικονομική βοήθεια, δε βοήθησαν εθελοντικά) με σκοπό τη διακοπή της περαιτέρω επέκτασης των παραγκουπόλεων και της φύτευσης δέντρων, φυτών και λαχανικών από τους κατοίκους. Τα επόμενα χρόνια πραγματοποιήθηκαν δύο σημαντικά προγράμματα υπό την καθοδήγηση του δημάρχου του Ρίο Μάια και των υπεύθυνων προγραμματισμού και στέγασης Λουίζ Πάουλο Κόντε και Sergio Magalhães. Το πρώτο πρόγραμμα Rio Cidade, είχε ως στόχο την αναβάθμιση και τη λειτουργικότητα δημόσιων χώρων σε δεκαεπτά φαβέλες.

Το πρόγραμμα Favela-Bairro, που η πρώτη φάση του πραγματοποιήθηκε από το 1994-2000, είχε ως στόχο να φέρει κοντά τις φαβέλες με τις «επίσημες» πόλεις μέσω έργων υποδομής καθώς και να παρέχει βασικές υπηρεσίες. Μέχρι το τέλος του 2000, τα έργα είχαν πραγματοποιηθεί σε 52 φαβέλες και οχτώ loteamentos (περιελάμβαναν από 2.000 έως 4.000 πληθυσμό). Το πρόγραμμα πραγματοποίησε τη δεύτερη φάση από το 2000-2005, κατά τη διάρκεια της οποίας επωφελήθηκαν ακόμα πενήντα δύο φαβέλες και σχεδόν είκοσι loteamentos (κατοικίες που χτίζονταν εκτός της πόλης σε μεγάλα χωρισμένα οικόπεδα από το κράτος ή από ιδιώτες). Τα έργα υποστήριξαν και χρηματοδότησαν η Inter-American Development Bank και η Caixa Economica Federal.

Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, οι πολιτικές αντιπαραθέσεις προσώπων μεταξύ των επιπέδων της κυβέρνησης οδήγησαν στην παύση των έργων. Η αναβάθμιση του Favela-Bairro II συνεχίστηκε μέχρι το 2008 καθώς προστέθηκαν στο πρόγραμμα περισσότερες φαβέλες, ενώ σε μερικές το κόστος και οι συνθήκες εργασίας καθυστέρουσαν την ολοκλήρωση.⁵⁴ Η επιτυχία του προγράμματος οδήγησε την πολιτεία του Ρίο να εγκαινιάσει δύο ακόμα έργα. Το πρώτο Bairrinho που αφορούσε μικρές φαβέλες (με λιγότερες από 500 κατοικίες) και το Grandes Favelas (με περισσότερες από 2.500 κατοικίες) για μεγαλύτερες φαβέλες, ο πληθυσμός στις οποίες μπορεί να ανερχόταν ή και να υπερέβαινε τους 50.000 κατοίκους (Rocinha, Jacarezinho, Rio das Pedras).⁵⁵

Η προεδρία του Ινάσιο Λούλα ντα Σίλβα(2002-2010) θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να βελτιώσει τις συνθήκες διαβίωσης στις φαβέλες. Ευνόησε τη διανομή τίτλων ιδιοκτησίας γης στους κατοίκους, αύξησε τον κατώτατο μισθό και εφάρμοσε σε όλη τη

⁵⁴ Janice Perlman, *Favela*, σ. 275-276.

⁵⁵ Roberto Segre, «Formal–Informal Connections in the Favelas of Rio de Janeiro», σ. 168-170.

χώρα το πρόγραμμα οικονομικής βοήθειας με προσέγγιση τη βάση της φτώχειας (Bolsa Familia) σε οικογένειες που θα το αξιοποιούσαν σε είδη βασικής ανάγκης διατροφής, υγείας και εκπαίδευσης. Για τη διαχείριση του προγράμματος το 2004 ιδρύθηκε το Υπουργείο για την Κοινωνική Ανάπτυξη και Αντιμετώπιση της Πείνας (Ministry of Social Development and Fight against Hunger)-το 2019 ενσωματώθηκε στο Υπουργείο του Πολίτη (Ministry of Citizenship).

Στις φτωχότερες πολιτείες στα βορειανατολικά της χώρας, το Bolsa Familia είχε βοηθήσει πάνω από το 70% των οικογενειών. Το 2009 σε εθνικό επίπεδο, περισσότερες από 11 εκατομμύρια φτωχές οικογένειες είχαν επωφεληθεί από το πρόγραμμα, με μεγάλο ποσοστό δικαιούχων να βρίσκεται στην ύπαιθρο.⁵⁶ Ωστόσο, ο πληθυσμός των παραγκουπόλεων στα μεγάλα αστικά κέντρα μεγάλωνε και η ανισότητα παρέμενε. Μπορεί να επιτεύχθηκαν κάποια βήματα και κάποιες φαβέλες να βελτίωσαν τις συνθήκες διαβίωσης τους, αλλά σε γενικές γραμμές η φτώχεια συνέχιζε να υπάρχει.

Ανάμεσα στο 2004-2008 πραγματοποιήθηκαν κάποια δημοτικά οικιστικά προγράμματα στο Ρίο (Morar no Centro) και στο Κασίας Ντο Σουλ για μικρές χαμηλού εισοδήματος οικογένειες. Ήταν μικρά πυκνοκατοικημένα διαμερίσματα με προστασία, όμορφη αισθητική και δέντρα.⁵⁷ Η τρίτη φάση του προγράμματος Favela Bairro III ξεκίνησε το 2008 λόγω των αντιπαραθέσεων των προηγούμενων τριών χρόνων μεταξύ των κομμάτων. Στο έργο αυτή τη φορά δόθηκε έμφαση στην αναβάθμιση των κοινωνικών υπηρεσιών των φαβέλων, οι οποίες θα βοηθούσαν στην εκπαίδευση και στη σωστή διαμόρφωση της κοινωνικής βάσης των κατοίκων τους. Μέχρι το τέλος του 2008 συνολικά το έργο είχε βοηθήσει 168 φαβέλες και loteamentos, επηρεάζοντας πάνω από μισό εκατομμύριο κατοίκους. Παρά την προσπάθεια στο Ρίο είχε βελτιωθεί μόνο το 16,5% των παραγκουπόλεων. Πολλοί δε γνώριζαν την προσπάθεια του προγράμματος καθώς δεν είχε δοθεί η κατάλληλη δημοσιότητα.

Η επιτυχία του προγράμματος στις περιοχές που πραγματοποιήθηκε έγκειται στη συμμετοχή των κατοίκων σε όλη τη διαδικασία διαμόρφωσης των ιδεών, ώστε το αποτέλεσμα να είναι φιλικό στους ίδιους και παράλληλα να φαίνεται η εξωτερική αναβάθμιση των φαβέλων. Τα προγράμματα βελτίωσαν τις συνθήκες διαβίωσης στις φαβέλες σε αντίθεση με εκείνες που έμειναν εκτός. Ωστόσο, με το πέρασμα του χρόνου

⁵⁶ Janice Perlman, *Favela*, σ. 285.

⁵⁷ Ο.π., σ. 293.

προέκυψαν ξανά κάποια προβλήματα χωρίς να μειώνεται η σπουδαιότητα της προσπάθειας. Με την ολοκλήρωση των έργων, ο στόχος των δήμων ήταν η παροχή βοήθειας για τη συντήρηση των κατοικιών αλλά και τη στήριξη για τη βελτίωση της κοινωνικής-πνευματικής ζωής των κατοίκων. Με το κλείσιμο των κοινοτικών κατασκευαστικών γραφείων η κατάσταση των παραγκουπόλεων άρχισε να επιδεινώνεται. Σε πολλές περιπτώσεις οι κάτοικοι ήταν υπεύθυνοι και όντας «αδύναμοι» οικονομικά και τεχνικά, οι επεμβάσεις που πραγματοποιούσαν στα έργα που είχαν κατασκευαστεί δεν ήταν τόσο επιτυχημένες. Οι κάτοικοι που δούλεψαν, ως εργάτες, στα έργα ήταν ξανά άνεργοι. Υγειονομικά προβλήματα επανήλθαν όπως και οι έμποροι ναρκωτικών σε κάποιες περιοχές. Οι φαβέλες χρειάζονταν σωστή οργάνωση. Παρά τις παρεμβάσεις, τα προβλήματα των κατοίκων ήταν κοινωνικά και οικονομικά και μόνο οι αλλαγές στις δομές διαμονής τους δε θα βοηθούσε στην επίλυση τους.

Μέχρι το 2004 αλλά κυρίως από το 2008 σε κάθε αναβαθμισμένη φαβέλα εγκαθιδρύονταν τα POUso (Κέντρα Αστικού και Κοινωνικού Προσανατολισμού). Ήταν υπεύθυνα για την παροχή ενός εγγράφου Habite-se (δεν είχε νομική υπόσταση) που επέτρεπε στους κατόχους το δικαίωμα να διαμένουν στις κατοικίες που είχαν χτίσει και να πραγματοποιούν έργα για τη συντήρησή τους ενώ δεν ήταν κάτοχοι της γης. Επίσης, περιλάμβαναν κέντρα παραπομπής των οικογενειών για κοινωνική υποστήριξη.⁵⁸

Το 2007 εγκαινιάστηκε ένα ακόμη πρόγραμμα υποδομής. Γνωστό ως πρόγραμμα Ανάπτυξης Επιτάχυνσης PAC (Programa de Aceleração do Crescimento). Η περίοδος εθνικής οικονομικής ανάπτυξης βοήθησε αυτό το άνοιγμα. Στόχοι ήταν η αναβάθμιση παραγκουπόλεων, η δημιουργία κατοικιών για φτωχά κοινωνικά στρώματα, η εύρεση θέσεων εργασίας και η ανακατανομή του εισοδήματος. Μέχρι το 2009 είχε πραγματοποιηθεί ένας μικρός βαθμός από τα προβλεπόμενα έργα καθώς η παγκόσμια ύφεση είχε αρχίσει να επηρεάζει και τη Βραζιλία. Ωστόσο, από το 2009 μέχρι σήμερα πραγματοποιείται στη χώρα το πρόγραμμα Minha Casa, Minha Vida (My Home, My Life), το οποίο παρέχει κατοικίες σε πολίτες χαμηλού εισοδήματος. Όμως, οι κάτοικοι θα πρέπει να διαθέτουν ένα σταθερό εισόδημα, ώστε να μπορούν να αποπληρώσουν μέσα στα επόμενα είκοσι χρόνια τις κατοικίες τους.⁵⁹

⁵⁸ Janice Perlman, *Favela*, σ. 280-282.

⁵⁹ Ο.π., σ. 293.

Εικόνα 5: Η φαβέλα Rocinha στη Βραζιλία και ο φυσικός διαχωρισμός από την «επίσημη» πόλη.
Πηγή: www.123rf.com

Όπως αναφέρθηκε, στην περίπτωση του Μεξικού, η διαδικασία νομιμοποίησης των παραγκουπόλεων ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970 με κάποιες παύσεις για να ωριμάσει τη δεκαετία του 1980. Τη δεκαετία αυτή είχαν καταφέρει να ενσωματωθούν στις διαδικασίες εκτέλεσης των αυτοδιαχειριζόμενων έργων ηγέτες των οργανώσεων *Movimiento Urbano Popular*. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι την περίοδο των δικτατοριών στη Λατινική Αμερική, το Μεξικό παρέμεινε δημοκρατικό υπό την κυβέρνηση του Θεσμικού Επαναστατικού Κόμματος –PRI. Η φιλελεύθερη πολιτική εγκαινιάστηκε στο Μεξικό στη διάρκεια της προεδρίας του Κάρλος Σαλίνας (1988-1994). Το κύριο κυβερνητικό του πρόγραμμα *Solidaridad*, όσον αφορά τις παραγκουπόλεις είχε ως στόχο τη νομιμοποίηση του καθεστώτος ιδιοκτησίας και την αστική βελτίωση των πλέον ονομαζόμενων *colonias populares*. Οι αγορές χαμηλού κόστους γης πραγματοποιούνταν σε μεγαλύτερο βαθμό νόμιμα και οι κάτοικοι εντάσσονταν σε προγράμματα τακτοποίησης. Έτσι, μειώθηκε το φαινόμενο εξαπάτησης των προηγούμενων χρόνων κατά τη διάρκεια των οποίων πολλοί αγοραστές έδιναν όλο το μέρος των χρημάτων τους για μη νόμιμους τίτλους ιδιοκτησίας σε πωλητές ακινήτων που παραχωρούσαν τα ίδια αμφισβητούμενα κομμάτια γης.

Επιπλέον, πωλούνταν οικόπεδα που βρίσκονταν σε περιοχές με έλλειψη εγκαταστάσεων, τα οποία δεν μπορούσαν να διατεθούν σε πιο επικερδείς επενδύσεις. Τα

οικόπεδα δίνονταν με ευνοϊκούς όρους πληρωμής και χωρίς εγγυήσεις και περιορισμούς που εφαρμόζονται στις επίσημες πιστωτικές συναλλαγές. Οι ευέλικτοι τρόποι πληρωμής εφαρμόζονταν και από εταιρείες ηλεκτρονικών και οικιακών ειδών για νοικοκυριά χαμηλού εισοδήματος μέσω της παροχής δανείων. Οι νομιμοποιήσεις προχωρούν ως ένα βαθμό μέχρι και σήμερα. Όλα τα παραπάνω προωθούνται σε παραγκουπόλεις στις οποίες η κυβερνητική πολιτική μπορεί να εισχωρήσει. Αντίθετα, υπάρχουν πολλές περιοχές που ελέγχονται από συμμορίες με διαφορετικούς στόχους και τρόπο ζωής.⁶⁰

Από το 1988 μέχρι και το 2000 η νεοφιλελεύθερη πολιτική, με την απελευθέρωση της οικονομίας και την επακόλουθη ανεργία οδήγησε στη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ανθρώπων σε παραγκουπόλεις, με την αύξηση των κατοίκων να φτάνει το 50%. Παρόλη την αύξηση του πληθυσμού τους, οι αλλαγές που πραγματοποιούνται στο εσωτερικό τους δείχνουν την προσπάθεια των κατοίκων να βελτιώσουν τον τρόπο ζωής τους. Παρά τη διαβίωση σε δύσκολες συνθήκες, ένα μέρος του πληθυσμού των παλαιότερων παραγκουπόλεων φαίνεται να ωριμάζει δύο με τρεις δεκαετίες μετά την κατασκευή τους και να προωθεί αλλαγές που πρέπει να εφαρμοστούν. Από το 2000-2005 ο δείκτης αύξησης του πληθυσμού μειώθηκε στο 31%, αλλά κάποια χαρακτηριστικά που αναπτύχθηκαν μέχρι αυτή την περίοδο κρίνονται σημαντικά.

Συγκεκριμένα, από το 1990-2005 λόγω των οικονομικών αλλαγών που πραγματοποιήθηκαν παρατηρήθηκε μία αύξηση της ετερογένειας των κατοίκων. Αν και αρχικά κατοικούσαν από φτωχά νοικοκυριά, το ποσοστό των οικογενειών από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα αυξήθηκε. Επίσης, παρατηρήθηκε μία βελτίωση στις υπηρεσίες παροχής και αναβαθμίστηκε το επίπεδο της επίσημης εκπαίδευσης. Οι αλλαγές δεν πραγματοποιήθηκαν σε όλες τις κατοικίες, με ένα ποσοστό να μην έχει βασικές υπηρεσίες κοινής ωφέλειας. Έως το 2000 μόνο το 70,6% των παραγκουπόλεων διέθετε τρεχούμενο νερό.⁶¹

Ο στιγματισμός που δέχονταν οι παραγκουπόλεις φαίνεται και από την κατασκευή του κλειστού συγκροτήματος κατοικιών «Ciudad Bosque Real» στο δήμο Huixquilucan της Πολιτείας του Μεξικού που ξεκίνησε το 2000. Περίπου εννέα παρα-

⁶⁰ Ο.π., σ. 153-155.

⁶¹ Emilio Duhau, «The Informal City: An Enduring Slum or a Progressive Habitat?», σ. 157 και 162-163.

γκουπόλεις καταστράφηκαν μετά τη συνεργασία της τοπικής κυβέρνησης, των κτηματομεσιτών και των συνοικιών κοντά στις παραγκουπόλεις. Οι τελευταίοι είχαν συμφωνήσει καθώς φοβόντουσαν την επέκταση των παραγκουπόλεων.

Παρά την αρχική συμφωνία των οργανώσεων των συνοικιών για την πραγματοποίηση νέων οικιστικών έργων, η μη τήρηση των όρων τους για κάποια συγκεκριμένα έργα που θα υλοποιούνταν (αυτοκινητόδρομος, σήραγγα) οδήγησε στην εναντίωση τους στη συνέχιση και στη δημιουργία νέων το 2012. Υποστήριζαν ότι ο εκσυγχρονισμός γίνεται καθαρά για τα ανώτερα στρώματα, ενώ παραγκωνίζονται τα αιτήματά τους. Παρά τον στιγματισμό που δέχονταν από τα μέλη των συνοικιών της περιοχής, τελικά οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων συνεργάστηκαν για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους. Μία ευάλωτη συνεργασία καθώς οι πρώτοι αγωνίζονταν για την προώθηση και ολοκλήρωση έργων που είχαν προτείνει, ενώ οι δεύτεροι για να διατηρήσουν τη γη που κατείχαν.⁶²

Στη Χιλή η πτώση του καθεστώτος Πινοτσέτ δύο χρόνια μετά το αποτυχημένο δημοψήφισμα του 1988 για την παράταση της παραμονής του στην εξουσία, οδήγησε στις εκλογές του 1989 με τη νίκη των χριστιανοδημοκρατών. Οι τελευταίοι θα κυβερνούσαν τη χώρα μέχρι το τέλος της δεκαετίας. Πρώτος τη σκυτάλη εξουσίας πήρε ο Πατρίσιο Αϊλβίν. Οι κυβερνήσεις έπρεπε να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες που άφησε το καθεστώς κυρίως στην ψυχολογική αλλά και κοινωνική ζωή των κατοίκων. Οι εξαφανίσεις, οι εξοντώσεις αντιφρονούντων και η φτώχεια που εξαπλώθηκε σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού ήταν τα θέματα με τα οποία ήρθε αντιμέτωπη η κυβέρνηση.

Η ιδιωτικοποίηση οικοπέδων και η απομάκρυνση του κρατικού ρόλου από την ουσιαστική παροχή βοήθειας σε κατώτερα οικονομικά νοικοκυριά, που κυριάρχησαν για σχεδόν δύο δεκαετίες εκτόξευσε το έλλειμμα στέγασης το 1990 στα 900.000 διαμερίσματα. Ο φόβος για μαζικές εισβολές σε εκτάσεις γης κυρίως από οικογένειες που μοιράζονταν κατοικίες με φιλικά πρόσωπα ή και από αστέγους, οδήγησε στη δημιουργία του Προγράμματος Προοδευτικής Στέγασης. Οι ποσότητες κατοικιών που χτίστηκαν υπήρξαν σημαντικές αλλά ποιοτικά παρέμειναν χαμηλές, ως προς τα υλικά, τον τρόπο κατασκευής και τις συνθήκες διαβίωσης.⁶³

⁶² Frank Müller and Ramiro Segura, «The Uses of Informality: Urban Development and Social Distinction in Mexico City», *Latin American Perspectives*, Vol. 44, No. 3, *Urban Latin America: Part 3: Planning Latin American Cities: Housing And Citizenship*, Sage Publications, May 2017, σ. 164-171.

⁶³ Paola Jirón, «The Evolution of Informal Settlements in Chile», σ. 77-78.

Στα μέσα της δεκαετίας, μετά από έρευνες και μετρήσεις στις παραγκουπόλεις, έγινε κατανοητό ότι μόνο η παροχή στέγασης δε θα μπορούσε να καταπολεμήσει τη φτώχεια. Έτσι, δόθηκε έμφαση στην αναβάθμιση των παραγκουπόλεων με τη συνεργασία των κατοίκων καθώς και έγιναν προσπάθειες εύρεσης κενών θέσεων απασχόλησης. Τα παραπάνω προωθήθηκαν μέσω του προγράμματος Chile Bairro, που έμοιαζε με αυτό της Βραζιλίας. Το πρόγραμμα δέχτηκε πολλές κριτικές για την αποτελεσματικότητα του. Μπορεί να υλοποίησε σε ένα βαθμό τους στεγαστικούς στόχους που είχαν τεθεί, αλλά η γενικότερη βοήθεια προς τους κατοίκους δεν επιτεύχθηκε. Η έλλειψη σωστού σχεδιασμού και καθοδήγησης οδήγησαν στον τερματισμό του προγράμματος το 2006. Ωστόσο, το πρόγραμμα «Quiero mi Barrio» που ξεκίνησε από την κυβέρνηση λίγα χρόνια αργότερα έχει ως στόχο ακριβώς αυτό που δεν πέτυχε το Chile Bairro, τη συνεργασία των κατοίκων για τη βελτίωση και ανάδειξη τόσο των παραγκουπόλεων στις οποίες διέμεναν, όσο και της δικής τους ζωής.⁶⁴

Στην Αργεντινή με την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1983 και με την επιστροφή των επενδύσεων στην πρωτεύουσα και στις γύρω πόλεις σημειώθηκε αύξηση του ποσοστού των ανθρώπων που διέμεναν σε παραγκουπόλεις. Συγκεκριμένα για την πόλη του Μπουένος Άιρες από 1,3% αυξήθηκε σε 1,8% μέχρι το 1991 ενώ την επόμενη δεκαετία και μέχρι το 2001 έφτασε στο 3,9 %.⁶⁵ Η αύξηση του ποσοστού οφείλεται στη νεοφιλελεύθερη πολιτική που ακολούθησε από το 1989 ο «περονιστής» Κάρλος Μένεμ. Απελευθέρωσε την οικονομία και απομακρύνθηκε από τους στόχους του κοινωνικού κράτους. Η πολιτική που ακολούθησε ωφέλησε ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού της χώρας. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας η ανεργία είχε αυξηθεί και η πλειονότητα των κατοίκων της χώρας δε διέθετε ικανοποιητικές συνθήκες διαβίωσης. Η ανισότητα και η φτώχεια οδήγησαν στην αύξηση των παραγκουπόλεων και των λαϊκών αιτημάτων.

Η κατάσταση επιδεινώθηκε από την προεδρία του Φερνάντο ντε λα Ρούα, ο οποίος συνέχισε την πολιτική της προηγούμενης κυβέρνησης. Ο φόβος των κατοίκων είχε οδηγήσει στην ανάληψη καταθέσεων, μειώνοντας τα αποθέματα του συναλλάγματος των τραπεζών και της επακόλουθης ρευστότητας του πληθυσμού. Οι κυρώσεις που επέβαλλε η κυβέρνηση σε αναλήψεις και η συνεχιζόμενη επιδείνωση της οικονομίας οδήγησε σε μία από τις μεγαλύτερες κοινωνικές εξεγέρσεις της χώρας, το λεγόμενο Αργεντινάσο (Argetinazo), που πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 2001.⁶⁶ Από

⁶⁴ Ο.π., σ. 79.

⁶⁵ Tanja Bastia, «Transnational migration and urban informality», σ. 1816.

⁶⁶ Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, σ. 221 και 235-236.

3,9% που ήταν το 2001 το ποσοστό των ανθρώπων που διέμενε σε παραγκουπόλεις στην πόλη του Μπουένος Άιρες έφτασε σε 5,7% το 2010 εξαιτίας και της εξωτερικής μετανάστευσης.⁶⁷

Μετά την κρίση του 2001 έγιναν βήματα να αναπτυχθούν διάφορες μορφές αυτοοργάνωσης για την επίλυση σημαντικών προβλημάτων στην κλίμακα των συνοικιακών κοινοτήτων. Έγινε προώθηση της κοινωνικής και ανταλλακτικής οικονομίας, προσπάθεια διαχείρισης μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και παροχή αναγκαίων καταναλωτικών και άλλων υπηρεσιών σε μέρος του πληθυσμού που τα χρειαζόταν. Το 2003 ενώ η χώρα βρισκόταν ακόμη σε άσχημη οικονομική κατάσταση, ο νέος πρόεδρος Νέστορ Κίρσνερ προερχόμενος από τον αριστερό περονισμό, προσπάθησε να μειώσει τις κοινωνικές εντάσεις και να ενώσει τον πληθυσμό. Επιπλέον, προώθησε την αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁶⁸

Το τελευταίο βοήθησε σε μεγάλο βαθμό και τους μετανάστες από γειτονικές χώρες, που είχαν εγκατασταθεί σε παραγκουπόλεις της χώρας μετά το κίνητρο της εύρεσης εργασίας από την ισοτιμία των πέσος με τα δολάρια κατά την προεδρία του Μένεμ. Ο νέος νόμος υπήρξε προοδευτικός παγκοσμίως για τα δικαιώματα των μεταναστών και βοήθησε στην ομαλή ένταξη τους στον κοινωνικό ιστό. Ωστόσο, κατηγορούνταν ακόμη και από μέλη των παραγκουπόλεων ότι ήταν υπαίτιοι για την αύξηση των παραγκουπόλεων, στηρίζοντας το επιχείρημα τους μόνο σε καθαρά εθνοτικά χαρακτηριστικά, παραβλέποντας τις συνθήκες φτώχειας στις οποίες ζουν και οι ίδιοι.⁶⁹

Επιπλέον, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990 δεν υπήρχε κάποιος οικοδομικός κανόνας σχετικά με τη δημιουργία και αναβάθμιση των παραγκουπόλεων και της «επίσημης πόλης». Πολλά δημόσια έργα παραμελήθηκαν την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού επιδεινώνοντας την κοινωνική ζωή των κατοίκων πολλών πόλεων. Όλες οι κατασκευές εξαρτιόνταν από τις εκάστοτε πόλεις ή περιφέρειες, που στην πράξη συναντούσαν πολλά προβλήματα σχεδιασμού. Έτσι, το 2004 η εθνική κυβέρνηση δημιούργησε τη Γραμματεία για τον Χωροταξικό Σχεδιασμό στο Υπουργείο Ομοσπονδιακού Σχεδιασμού, ακριβώς για την υλοποίηση προγραμμάτων για την βελτίωση των αστικών υποδομών. Το 2008 εγκαινιάστηκε το «Urban Argentina» και το 2016 το Εδαφικό Στρατηγικό Σχέδιο (PET).⁷⁰

⁶⁷ Tanja Bastia, «Transnational migration and urban informality», σ. 1816.

⁶⁸ Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, σ. 236 και 241.

⁶⁹ Tanja Bastia, «Transnational migration and urban informality», σ. 1819-1820.

⁷⁰ Jean-Claude Bolay, *Urban Planning Against Poverty*, σ. 174.

Τα προγράμματα που πραγματοποιήθηκαν την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, δεν μπόρεσαν να λύσουν σε ικανοποιητικό βαθμό τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι παραγκουπόλεις, κυρίως από τη δεκαετία του 1990 μέχρι και σήμερα, εξαιτίας της αύξησης του ποσοστού των ανθρώπων που διαμένουν σ' αυτές. Για παράδειγμα στην πόλη της επαρχίας του Μπουένος Άιρες, Nueve de Julio, ερευνητές που επισκέφτηκαν ένα τμήμα της πόλης (Ciudad Nueva/ Barrios Unidos) το 1994, σημείωσαν τις ανάγκες ως προς τις υποδομές, στην εργασία, στην υγεία, στην εκπαίδευση και στη γενικότερη βοήθεια που χρειάζονταν οι κάτοικοι. Το 2017 επισκέφτηκαν ξανά την πόλη και παρατήρησαν ότι τα προβλήματα δεν είχαν επιλυθεί. Υποαπασχόληση, έλλειψη κατάλληλου συστήματος υγείας και υποδομών, αυτοσχέδιες κατασκευές κατοικιών, χαμηλή εκπαίδευση και το εμπόριο ναρκωτικών συνέθεταν ακόμη την εικόνα της περιοχής. Όποιες προσπάθειες βελτίωσης είχαν πραγματοποιηθεί μέσω της κοινωνικής στέγασης, η ζήτηση ήταν υψηλή σε σχέση με την προσφορά που παρείχαν οι φορείς. Το 2019 πραγματοποιήθηκαν συναντήσεις και καταγράφηκαν τα προβλήματα της παραγκούπολης. Η διαδικασία σταμάτησε εκεί χωρίς να επιτευχθεί ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για την ανάδειξη της γειτονιάς.⁷¹

Η οικονομική κρίση επηρέασε και τη Βενεζουέλα στις αρχές του 1980 και οδήγησε στη διαφοροποίηση της πολιτικής της κυβέρνησης. Ο μισός πληθυσμός του Καρακάς διέμενε σε barrios (ονομασία παραγκουπόλεων στη Βενεζουέλα), ενώ νεοφερμένοι εγκαταστάθηκαν και σε περιφερειακές παραγκουπόλεις μακριά από βασικές υπηρεσίες, λόγω της αστικής πίεσης. Τη δεκαετία του 1990 η επιδείνωση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, επέκτεινε οριζόντια και κάθετα τα barrios. Η δύσκολη προσβασιμότητα, η έλλειψη αστυνόμευσης, η έξαρση της βίας και των ναρκωτικών χαρακτηρίζουν από τότε έως σήμερα την εικόνα των περισσότερων παραγκουπόλεων.

Παρά την επικέντρωση και ανάπτυξη κατασκευών του ιδιωτικού ενδιαφέροντος, τη δεκαετία του 1990, στις περισσότερες λατινοαμερικανικές κοινωνίες πραγματοποιήθηκαν προσπάθειες αναβάθμισης των παραγκουπόλεων. Στην περίπτωση της Βενεζουέλας το 1987 η κυβέρνηση με τον νόμο προγραμματισμού αναγνώρισε τις παραγκουπόλεις της χώρας και ανέθεσε στις ομοσπονδιακές και τοπικές κυβερνήσεις ευθύνες για τη βελτίωση τους. Σταδιακά παραχωρούσε λεπτομερείς πληροφορίες για παραγκουπόλεις όλης της χώρας, αλλά με ανύπαρκτες αναφορές για τις μεγαλύτερες της πρωτεύουσας. Μία ομάδα από το Πανεπιστήμιο Αρχιτεκτονικής στις αρχές του 1990,

⁷¹ Ο.π., σ. 189-194.

ερευνήσε δύο παραγκουπόλεις που βρίσκονταν χτισμένες σε επικίνδυνες γεωγραφικές περιοχές (Aguachina και Catuche) παρουσιάζοντας τις επιπτώσεις που θα είχε σ' αυτές μία ισχυρή πλημμύρα. Για το πρόγραμμα συνεργάστηκαν πανεπιστημιακοί ερευνητές, οι κάτοικοι των barrios και τα ιδιωτικά ιδρύματα που χρηματοδότησαν το πρόγραμμα και βοήθησαν να ολοκληρωθεί με επιτυχία.⁷²

Τα επόμενα χρόνια ακολούθησαν και άλλα προγράμματα. Το 1992 ξεκίνησε το πρόγραμμα του OICCB (Οργανισμός και η Σύσταση για την Ενίσχυση των Κοινοτήτων Barrios). Το Εθνικό Πρόγραμμα για την Ενίσχυση των Barrios το 1994, και από το 1997 μετά τη συμφωνία της κυβέρνησης με τη World Bank το πρόγραμμα Αστικής Ανάπτυξης των barrios του Καρακάς, με επικεφαλής τον οργανισμό Promueba.

Στα πρώτα χρόνια των εργασιών, οι ερευνητές δεν εμπιστεύονταν και δε ζητούσαν κυβερνητική βοήθεια για τα έργα που υλοποιούσαν. Ωστόσο, το 1991 μετά από καταστροφές σε παραγκουπόλεις και ενόψει ενός συνεδρίου που θα πραγματοποιούνταν στο Καρακάς, μετά από παρότρυνση πανεπιστημιακών ερευνητών, το Υπουργείο Αστικής Ανάπτυξης δέχτηκε να χρηματοδοτήσει το συνέδριο. Μέσα από τη συνάντηση συντάχθηκε το Μανιφέστο του Καρακάς, στο οποίο αναφέρονται μερικές από τις καλύτερες σκέψεις παγκοσμίως για τις βελτιώσεις των παραγκουπόλεων. Από τον τρόπο μετεγκατάστασης των κατοίκων, όπου κρινόταν αναγκαίο, μέχρι και τις υποδομές και υπηρεσίες που ήταν απαραίτητες να χτιστούν.

Με την ολοκλήρωση του συνεδρίου το υπουργείο συμφώνησε να χρηματοδοτήσει το πρόγραμμα «Caracas Barrio Plan». Στόχος ήταν η βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων. Μέσα σε ένα χρόνο από την έναρξη της μελέτης του προγράμματος είχαν γίνει εμφανείς πολλές αλλαγές. Η σωστή και εκτενής έρευνα που είχε πραγματοποιηθεί τα προηγούμενα χρόνια υπήρξε καθοριστική. Είχαν μελετηθεί οι επικίνδυνες παραγκουπόλεις που είχαν χτιστεί σε γεωγραφικά δύσβατες περιοχές ή που ήταν εκτεθειμένες σε ηλεκτρικά καλώδια, αγωγούς φυσικού αερίου και σε οικόπεδα σκουπιδιών. Οι αρμοδιότητες, οι τρόποι εφαρμογής των ιδεών και ότι αφορούσε το πρόγραμμα ήταν καταγραμμένο. Είχε υπολογιστεί ότι έπρεπε να μετεγκατασταθεί το 15% με 18% των κατοίκων των παραγκουπόλεων (75.000 άτομα) από τα συνολικά 1.300.000 που θα επωφελούσε το πρόγραμμα. Η επιτυχία του Caracas Barrios θα βασιζόταν κυρίως στην εμπιστοσύνη των ίδιων των κατοίκων προς τους συμμετέχοντες

⁷² David Gouverneur, *Planning and Design for Future Informal Settlements*, σ. 48.

του προγράμματος. Ενώ ο σχεδιασμός του προγράμματος ολοκληρωνόταν (είχε ολοκληρωθεί το 70% του γενικότερου σχεδιασμού), η προεδρική έγκριση και χρηματοδότηση δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ, ενόψει των κοινωνικών εντάσεων, εξαιτίας της οικονομικής κατάστασης και της εκλογής του Ραφαέλ Καλντέρα(1994-1999).⁷³

Παρά τη δημοκρατική της πορεία, η ευημερία της χώρας είχε υπονομευτεί την τελευταία δεκαετία από την οικονομική κρίση, την πολιτική αστάθεια, τη διαφθορά και τη μεγάλη ανισότητα της κοινωνίας. Η συγκεντρωτική πολιτική που ακολούθησε ο Ούγο Τσάβες (1998-2013) για να φτάσει στον «σοσιαλισμό του 21^{ου} αιώνα», βρήκε υποστηρικτές σε ένα σημαντικό μέρος των κατοίκων των παραγκουπόλεων (όσο είναι δυνατό να μετρηθούν). Την περίοδο εξουσίας του παραχώρησε μεγάλη οικονομική βοήθεια στους φτωχούς για να κερδίσει πολιτική υποστήριξη, χωρίς όμως να βελτιωθεί ουσιαστικά η ποιότητα της ζωής τους.

Η πολιτική που ακολούθησε το κράτος απέρριπτε διαφορετικές απόψεις και την επίτευξη των οικονομικών συμφερόντων ορισμένων κοινωνικών ομάδων της χώρας. Σε συνδυασμό με τις πληθωριστικές πιέσεις που είχαν αρχίσει, το 2010 περισσότεροι από μισό εκατομμύριο κάτοικοι εγκατέλειψαν τη Βενεζουέλα. Η κατάσταση επιδεινώθηκε το 2013. Το κράτος ήταν εξαρτημένο από τα έσοδα του πετρελαίου και το Καρακάς συνεχώς έχανε την δημοτικότητα του ως ασφαλής και προοδευτική πόλη. Το 2009 και το 2013 σε έρευνες καταλάμβανε τις πρώτες θέσεις με τις πιο βίαιες πόλεις του κόσμου εξαιτίας της κακής διαχείρισης σε όλους του τομείς (εκπαίδευση, υγεία, κυκλοφορία και έξαρση της βίας).⁷⁴

Ωστόσο, με την αρχή της προεδρίας του Τσάβες το CONAVI (Consejo Nacional de la Vivienda) – Εθνικό Συμβούλιο Στέγασης- υπό την αρχηγία της Josefina Baldo έθεσε ως προτεραιότητα τη βελτίωση των barrios. Οι χρηματοδοτήσεις από ιδιωτικούς οργανισμούς μειώθηκαν και το πρόγραμμα Caracas Barrio Plan παρουσιάστηκε από το Εθνικό Συμβούλιο Στέγασης, ως λύση για όλες τις παραγκουπόλεις της χώρας. Έτσι, ειδικά εκπαιδευμένες ομάδες υπό την καθοδήγηση της καθηγήτριας Josefina Baldo διαμόρφωσαν και ανέλαβαν τον σχεδιασμό του εσωτερικού των παραγκουπόλεων με στόχο την αναβάθμιση των κατοικιών όσο και της ποιότητας της ζωής των κατοίκων τους.

⁷³ Ο.π., σ. 51-57.

⁷⁴ Ο.π., σ. 46-47.

Παρόλα αυτά, στρατιωτικές ομάδες με έλλειψη των κατάλληλων γνώσεων για την αστική αναβάθμιση και αρχιτεκτονική αλλά με επιρροή στον πρόεδρο Τσάβες προωθούσαν διαφορετικές απόψεις σχετικά με τη βελτίωση των παραγκουπόλεων. Υποστήριζαν ότι η ολοκλήρωση του Caracas Barrio Plan θα ήταν ένα χρονοβόρο και ακριβό έργο χωρίς σημαντικά αποτελέσματα. Ακόμα, ανέφεραν ότι θα ήταν προτιμότερο να χτιστούν μικρές κατοικίες για λίγα άτομα σε μεγάλα οικόπεδα της χώρας, που συνήθως βρίσκονταν μακριά από αστικές υπηρεσίες, υποδομές και μέσα μεταφοράς. Για την ολοκλήρωση του συγκεκριμένου έργου χρειαζόταν να ξεκινήσει αποψίλωση δασών δημιουργώντας και οικολογικά προβλήματα. Θα δινόταν προτεραιότητα στην εγκατάσταση των πολύ φτωχών παραβλέποντας το γεγονός ότι νέες κατοικίες θα αποδεικνύονταν μη βιώσιμες καθώς οι εγκαταστημένοι δε θα μπορούσαν να αντέξουν την πληρωμή υπηρεσιών και τη μετακίνηση προς την πόλη για την απασχόληση τους.

Τον Δεκέμβριο του 1999 μία καταστροφική περιβαλλοντική αλλαγή που λαμβάνει χώρα κάθε 500 με 1.000 χρόνια συνέβη στην ακτή της Βενεζουέλας, μεταβάλλοντας τα μελλοντικά σχέδια αναβάθμισης και οδηγώντας στο θάνατο 25.000 ανθρώπους. Χείμαρροι κατέστρεψαν πολλές αστικές περιοχές και το έργο που είχε πραγματοποιηθεί τα προηγούμενα χρόνια στο φαράγγι του Catuche, συμπεριλαμβανομένων των κτηρίων και υπηρεσιών, καταστράφηκαν από τις πλημμύρες. Οι παραγκουπόλεις υπήρξαν πιο επιρρεπείς σε πλημμύρες και σεισμούς μετά το 1990 σε σχέση με προηγούμενες δεκαετίες καθώς πλέον και είχαν αναπτυχθεί σε επίπεδα με την απουσία σωστής κατασκευής και είχαν επεκταθεί σε μη επιτρεπόμενες περιοχές με αποτέλεσμα να μειώνουν την εύκολη προσβασιμότητα. Ερευνητές δημιούργησαν εγχειρίδια για την ενημέρωση των κατοίκων σε επισφαλείς παραγκουπόλεις με τους κινδύνους που εγκυμονούν σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών.⁷⁵

Μετά την καταστροφή οι αντίπαλοι του προγράμματος κέρδισαν έδαφος υποστηρίζοντας ότι η βελτίωση των παραγκουπόλεων ήταν ανέφικτη. Η αποχώρηση σημαντικών ερευνητών, που είχαν μελετήσει και διαμορφώσει σχέδια για τις παραγκουπόλεις, μείωσε την πρόοδο των εθνικών προγραμμάτων των επόμενων ετών. Για παράδειγμα, ο αριθμός των κατοικιών που κατασκευάστηκαν στη διάρκεια της προεδρίας του Τσάβες ήταν σχεδόν ίδιος με εκείνους που ολοκληρώθηκαν την περίοδο των πρώτων προεδριών των Ραφαέλ Καλντέρα και του Κάρλος Αντρές Πέρεζ το 1969-1978 αντίστοιχα, όταν η χώρα είχε μικρότερο πληθυσμό και οι τιμές του πετρελαίου ήταν

⁷⁵ Ο.π., σ. 58-60.

πέντε φορές χαμηλότερες, αφήνοντας μεγάλος μέρος των φτωχών σε ήδη παραμελημένες παραγκουπόλεις ή στην ανάγκη κατασκευής νέων.

Στην Κολομβία, ήδη, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 είχαν ξεκινήσει οι προσπάθειες αναβάθμισης των παραγκουπόλεων. Τα επόμενα χρόνια οι νεοφερμένοι εσωτερικοί μετανάστες από την ύπαιθρο εγκαταστάθηκαν στις ήδη υπάρχοντες παραγκουπόλεις, μεγαλώνοντας τον αριθμό των ανθρώπων που διέμεναν σ' αυτές. Η αύξηση του πληθυσμού οδήγησε στην επέκταση των παραγκουπόλεων με αποτέλεσμα να αυξηθούν οι ελλείψεις σε υπηρεσίες, δημόσιους χώρους αναψυχής και μεταφοράς γι' αυτούς που βρίσκονταν μακριά από τον αστικό ιστό. Μετά από χρόνια έρευνα μελετητές δημοσίευσαν το 1997 το «Ley 388», ένα νομικό μέσο που παρείχε συγκεκριμένες οδηγίες και πλαίσια για να δημιουργήσουν τα κατάλληλα σχέδια ανάλογα με τις ανάγκες των περιοχών τους, οι εκάστοτε εθνικές, περιφερειακές και δημοτικές κυβερνήσεις.⁷⁶

Για παράδειγμα, στην πρωτεύουσα Μπογκοτά οι επιτυχημένες προσπάθειες των δημάρχων της τελευταίας δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, μέσω των αλλαγών σε διοικητικό και φορολογικό επίπεδο (James Castro, 1992-1994), στη βελτίωση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης των κατοίκων της πόλης (Antanas Mockus, 1995-1998) βοήθησαν τον Ενρίκε Πενιαλόσα(1998-2001) να αναβαθμίσει τις εγκαταστάσεις των παραγκουπόλεων ώστε να βελτιωθεί ο τρόπος ζωής των κατοίκων αλλά και να συνδέσει με έργα μεταφοράς τις «επίσημες» συνοικίες με περιοχές των παραγκουπόλεων.

Για την υποστήριξη των κοινωνικών προγραμμάτων στέγασης τόσο σε «επίσημες» συνοικίες, όσο και σε παραγκουπόλεις ίδρυσε το ινστιτούτο Metrovivienda. Ένα έργο που πραγματοποιήθηκε ήταν στη περιοχή Patio Bonito που βρίσκεται κοντά σε παραγκουπόλεις. Στόχος ήταν η κατασκευή διαφορετικών κτηρίων στην περιοχή, ώστε οι ενδιαφερόμενοι ενοικιαστές να έχουν τη δυνατότητα επιλογής της κατοικίας τους ή και της επιχείρησής τους ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες τους.

Επιπλέον, κατασκευάστηκαν πεζοδρόμια, πάρκα και υπηρεσίες που ήταν απαραίτητες και πραγματοποιήθηκαν έργα για την τοποθέτηση αποχετεύσεων σε παραγκουπόλεις που δημιουργούσαν οικολογικά προβλήματα. Παρά τις προσπάθειες μεγάλο μέρος του πληθυσμού έμεινε εκτός των κοινωνικών προγραμμάτων στέγασης με

⁷⁶ Roel Janssen, «Some ideological aspects of urban planning in Latin America: a critique of the Turner model of self-help housing, σ. 67-69.

αποτέλεσμα οι παραγκουπόλεις να συνεχίζουν την επέκτασή τους, ακόμα και σε περιοχές γεωργικής εκμετάλλευσης. Τα έργα που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο του Πενιαλόσα αμφισβητήθηκαν εν μέρει καθώς πολλά δεν πληρώθηκαν και έγιναν γρήγορα με αποτέλεσμα η ποιότητα τους να είναι χαμηλή. Επίσης, η άτακτη απομάκρυνση κατοίκων της παραγκούπολης El Cartucho, για τη δημιουργία του πάρκου «Parque del Tercer Milenio» δημιούργησε θύελλα αντιδράσεων. Ωστόσο, η προσπάθεια για την επίτευξη των αλλαγών δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.⁷⁷

Οι χρόνιες αντιπαραθέσεις, η βία και τα ναρκωτικά είχαν υποβιβάσει τις ζωές των ανθρώπων και μεγαλώσει την ανασφάλεια σε όλη τη χώρα. Στη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα οι μεγαλύτερες προσπάθειες αλλαγής πραγματοποιήθηκαν υπό την εξουσία στη θέση των δημάρχων του Μεντεγίν κυρίως από τον Sergio Fajardo Valderrama (2004-2007), Alonso Salazar Jaramillo (2008-2011) και συνεχίστηκε με λιγότερη επιτυχία από τον Aníbal Gaviria (2012-2015) καθώς οι ομάδες που ήταν υπεύθυνες για την ολοκλήρωση των έργων στις παραγκουπόλεις διαλύθηκαν. Από το 2011 οι πόροι και το εργατικό δυναμικό άρχισαν να αξιοποιούνται για τις ανάγκες όλης της πόλης. Τα έργα τους αναφέρονται ως «Social Urbanism». Προτεραιότητα δόθηκε σε παραγκουπόλεις που είχαν άμεση επέμβαση (ξεκίνησε από τη βορειοανατολική περιοχή της πόλης) και στη συνέχεια επεκτάθηκαν σε όσες πλησίαζαν το αστικό κέντρο.⁷⁸

Ο κυριότερος στόχος ήταν η πραγματοποίηση του Integral Urban Projects (Proyectos Urbanos Integrales, ή PUIs) που περιελάμβανε κατευθυντήριες γραμμές για τη σωστή επιλογή και ολοκλήρωση πολλαπλών έργων σε παραγκουπόλεις. Συγκεκριμένα, στο πρόγραμμα ενσωματωνόταν μία σφαιρική αλλαγή από τη βελτίωση των κατοικιών και υποδομών έως την εγκατάσταση Metrocable (τελεφερίκ) και τη τοποθέτηση περισσότερων σε παραγκουπόλεις που κρινόταν απαραίτητο (π.χ. Comuna Mororiental, Jan Javier και La Ladera). Η δημιουργία κέντρων αναψυχής και δραστηριοτήτων (βελτίωση δημόσιων χώρων και πάρκων-Parque Explora) και εκπαίδευσης (βιβλιοθήκες) ήταν μερικοί ακόμα στόχοι των αρχών.⁷⁹

⁷⁷ David Gouverneur, *Planning and Design for Future Informal Settlements*, σ. 71-72 και 81-84.

⁷⁸ Armando Arteaga, «Medellín, Urban Renewal of Informal Settlements Through Public Space: The Case of the North-Eastern Integral Urban Project (PUI)», στο Oscar Carracedo García-Villalba(επιμ.), *Resilient Urban Regeneration in Informal Settlements in the Tropics- Upgrading Strategies in Asia and Latin America*, Springer, Singapore, 2020, σ. 84.

⁷⁹ Ο.π., σ. 111-114.

Εικόνα 6: Παραγκούπολη (Comuna 13) στην πόλη Μεδεγίν, Κολομβία.

Πηγή: www.nbcnews.com

Στην Κούβα οι φτωχοί που παρέμειναν στις πόλεις προσπάθησαν με δικές τους δυνάμεις και παρακινούμενοι από οργανισμούς να βελτιώσουν τόσο τις παραγκουπόλεις που βρίσκονταν στην πρωτεύουσα αλλά και σε κοντινές περιοχές. Τα έργα ξεκίνησαν στα μέσα της δεκαετίας του 1980, αλλά πραγματοποιήθηκαν κυρίως στη διάρκεια της «Ειδική Περιόδου» μετά την πτώση της Ε.Σ.Σ.Δ. Το 1987 ιδρύθηκε ο οργανισμός Grupo para el Desarrollo Integral de la Capital (GDIC) με την υποστήριξη και της δημοτικής κυβέρνησης της Αβάνας. Θα λειτουργούσε με σχετική αυτονομία με σκοπό τη βελτίωση των αστικών συνθηκών διαβίωσης στις παραγκουπόλεις ενώ θα συμμετείχαν και οι κάτοικοι. Για τη σωστή ενημέρωση και ενθάρρυνση των κατοίκων το 1988 δημιουργήθηκε το Talleres para la Transformación Integral de los Barrios (TTIB). Το 2002 υπήρχαν είκοσι γραφεία μόνο στην Αβάνα και οι υπάλληλοι έμεναν μαζί με τους κατοίκους.⁸⁰

Τα TTIB έχουν καταφέρει να δημιουργήσουν χρήσιμες εγκαταστάσεις για τις παραγκουπόλεις. Έργο τους είναι η καταγραφή των προβλημάτων με τους κατοίκους και ο καθορισμός των έργων που πρέπει να επιλυθούν με βάση προτεραιότητας. Στη

⁸⁰ Ronaldo Ramírez, «Integrated Informality in the Barrios of Havana», σ. 143.

συνέχεια τα έγγραφα προωθούνται σε τοπικές αρχές και οργανισμούς για τη χρηματοδότηση τους. Μόνο σε τρεις παραγκουπόλεις έχουν καταφέρει να πραγματοποιήσουν περίπου τριάντα έργα. Είναι αυτονόητο ότι συνάντησαν πολλά προβλήματα από την έγκριση μέχρι την ολοκλήρωση των σχεδίων και ότι το μεγαλύτερο μέρος των παραγκουπόλεων έμεινε εκτός των προγραμμάτων. Μερικά από τα έργα αφορούσαν την φύτευση στις παραγκουπόλεις φυτών για την ενασχόληση και περιποίηση των γειτονιών από τους ίδιους τους κατοίκους αλλά και η καλλιέργεια κηπευτικών προϊόντων σε μία περίοδο όπου υπήρχε έλλειψη σε βασικά καταναλωτικά αγαθά. Ακόμα, σε μία παραγκούπολη πραγματοποιήθηκε το έργο «βάφοντας τη γειτονία μου», όπου κάτοικοι που ασχολούνταν με τη ζωγραφική έδωσαν μία διαφορετική εικόνα στους δημόσιους χώρους της γειτονίας τους. Τα περισσότερα έργα έδωσαν σημασία στη βελτίωση των κατοικιών, των υποδομών και στη δημιουργία δραστηριοτήτων.⁸¹

⁸¹ Ό.π., σ. 149 και 154.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΓΚΟΥΠΟΛΕΙΣ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

5.1 ΕΡΓΑΣΙΑ

Η μετανάστευση των ανθρώπων στις πόλεις από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπως αναφέρθηκε στην πρώτη ενότητα, πραγματοποιούνταν με στόχο την εύρεση καλύτερων θέσεων εργασίας σε σχέση με τις συνθήκες της υπαίθρου. Η εύρεση επαγγέλματος σε ανειδίκευτες θέσεις και χαμηλού εισοδήματος εργασίες διαμορφώνουν μέχρι και σήμερα τις λατινοαμερικανικές κοινωνίες. Οι κυριότεροι λόγοι είναι η μεγάλη κοινωνική ανισότητα που διακρίνεται στις χώρες, η αυξημένη ανεργία και υποαπασχόληση, η έλλειψη κατάλληλων δεξιοτήτων εξαιτίας της μη ολοκληρωμένης εκπαίδευσης, το στίγμα της διαμονής σε παραγκουπόλεις και σε κάποιες περιπτώσεις οι αποστάσεις. Οι άνθρωποι λόγω της έλλειψης εργασίας ή των χαμηλών μισθών διαμένουν σε παραγκουπόλεις, οι οποίες επεκτείνονται κυρίως σε περιόδους οικονομικών κρίσεων. Ο αριθμός και τα χαρακτηριστικά τους διαφοροποιούνται ανά χώρα.⁸²

Η παρατεταμένη ανεργία και οι μη ασφαλείς θέσεις εργασίας δε βοηθούν στην καταπολέμηση της φτώχειας και στην κοινωνική πρόοδο των ανθρώπων. Έρευνες που δημοσιεύτηκαν στις αρχές του 21^{ου} αιώνα αναφέρουν ότι στο Περού η έλλειψη δεξιοτήτων, οι αρρώστιες από τη σωματική κατάρπτωση που προκαλούσαν οι εργασίες των φτωχών μείωνε την παραγωγικότητα. Οι χαμηλές δεξιότητες των φτωχών οφείλονται και στην ανεπαρκή ή χαμηλή εκπαίδευση που έχουν λάβει. Η ποιότητα και το σύστημα εκπαίδευσης των παραγκουπόλεων παρέχει λιγότερα οφέλη σε σχέση με τη δημόσια εκπαίδευση σε καλύτερες αστικές περιοχές ή την ιδιωτική διδασκαλία.

Ωστόσο, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και το κοινωνικό περιβάλλον της εκάστοτε παραγκούπολης, η οποία αποθαρρύνει ή προωθεί συγκεκριμένες συμπεριφορές και πρακτικές εντός των γειτονιών (προτροπή ή αποτροπή για εκπαίδευση, παιδική εργασία, υιοθέτηση ή αποφυγή εγκληματικής συμπεριφοράς). Για παράδειγμα, στις φαβέλες της Βραζιλίας έχουν δημιουργηθεί προγράμματα (Primeiro Emprego και Afro

⁸² Marianne Fay, «*The Urban Poor in Latin America*», σ. 20.

Reggae) στα οποία οι νέοι έρχονται κοντά με τις τέχνες και τα επαγγέλματα του μέλλοντος. Στη διάρκεια μερικών προγραμμάτων παραχωρείται κάποιο επίδομα, τα έξοδα μεταφοράς και η ιατρική περίθαλψη στους νέους, ώστε να αποτραπεί η ενασχόληση τους με παράνομες δραστηριότητες. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι σε κάθε χώρα και παραγκούπολη προγραμματοποιούνται δράσεις που μπορεί να μην είναι γνωστές στο ευρύτερο κοινό.⁸³ Επίσης, ο συνδυασμός της «χαμένης» δεκαετίας του 1980 και η υιοθέτηση της φιλελεύθερης πολιτικής τη δεκαετία του 1990 από τις λατινοαμερικανικές χώρες εκτός από τα αρνητικά αποτελέσματα στα μεσαία και χαμηλά κοινωνικά στρώματα και στην αύξηση της ανεργίας βοήθησε στην ένταξη του γυναικείου φύλου στην παραγωγική διαδικασία λόγω των οικονομικών προβλημάτων.⁸⁴

Με βάση στοιχεία ερευνών που έχουν δημοσιευθεί τα τελευταία χρόνια οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων ενδιαφέρονται σε μεγαλύτερο βαθμό για την εύρεση και διατήρηση μίας εργασίας παρά για τον αγώνα νομιμοποίησης, απόκτησης τίτλων ιδιοκτησίας και βελτίωσης των κατοικιών τους. Ένα ακόμα οξύμωρο που συμβαίνει στις παραγκουπόλεις πολλών χωρών από τη δεκαετία του 1990 είναι η διοργάνωση εκδρομών στο εσωτερικό τους. Η περιήγηση και η κατανόηση του τρόπου ζωής των κατοίκων (έναντι αμοιβής σε μερικούς που παραχωρούν τις κατοικίες τους- το μόνο θετικό), έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις πολιτικές όλων των προηγούμενων ετών και της στάσης των κατοίκων των «επίσημων» πόλεων. Από τις προσπάθειες εξάλειψης, αναβάθμισης και κάλυψης των παραγκουπόλεων, ώστε να μην τσαλακώνεται η εικόνα των χωρών, πλέον προωθείται η ανακάλυψη αυτής της διαφορετικότητας και του φόβου που εκπέμπουν.⁸⁵

⁸³ Janice Perlman, *Favela*, σ. 303-304.

⁸⁴ Caterina Ruggeri Laderchi, «Working One's Way Up: The Urban Poor and the Labor Market», στο «*The Urban Poor in Latin America*», The World Bank, Washington, 2005, σ. 51-52, 55 και 62.

⁸⁵ Janice Perlman, *Favela*, σ. 326-328.

5.2 ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα η εκπαίδευση των χωρών βελτιώθηκε λόγω της οικονομικής σταθερότητας και των δημόσιων επενδύσεων αλλά με διαφορετικό βαθμό στα κράτη και ανομοιόμορφα στις κοινωνικές ομάδες. Οι γυναίκες και οι ιθαγενείς έχουν πραγματοποιήσει σημαντικά βήματα στην εκπαιδευτική τους πορεία. Τα ποσοστά ολοκλήρωσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και εύρεσης κατάλληλης απασχόλησης βρίσκονται σε χαμηλότερη θέση από τις υπόλοιπες βαθμίδες εκπαίδευσης, στις οποίες η εγκατάλειψη συνεχίζεται με διαφορετικούς ρυθμούς ανά φύλο σε κάθε χώρα. Έτσι, το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο των μαθητών και η επιθυμία εύρεσης άμεσης εργασίας καθορίζουν το μέλλον τους παρά οι πνευματικές δυνατότητες τους.⁸⁶

Το 2000 είχε πραγματοποιηθεί το πρόγραμμα PISA (Διεθνές Πρόγραμμα Αξιολόγησης Μαθητών) σ' όλες τις κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού για την αξιολόγηση των μαθητικών ικανοτήτων στις χώρες της Λατινικής Αμερικής. Τα αποτελέσματα απέδειξαν ότι το μαθησιακό επίπεδο των μαθητών βρισκόταν χαμηλά σε σχέση με αυτό των ανεπτυγμένων χωρών. Οι αιτίες για τη χαμηλή απόδοση των μαθητών μπορεί να οφείλονται σε διάφορους παράγοντες, μία από τις οποίες είναι η εκπαίδευση που παρέχεται σε μαθητές που ζουν σε παραγκουπόλεις. Η βελτίωση της εκπαίδευσης και η παροχή των κατάλληλων πόρων πραγματοποιήθηκε με άνισο τρόπο με αποτέλεσμα πολλά σχολεία σε φτωχές περιοχές να μη διαθέτουν τον κατάλληλο εξοπλισμό. Ακόμα, μπορεί να οφείλονται στις επιλογές των προγραμμάτων σπουδών που ακολούθησαν τα ιδιωτικά και δημόσια σχολεία.

Επίσης, το οικογενειακό περιβάλλον των μαθητών διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση των νέων καθώς είναι υπεύθυνο για την καθοδήγηση και ολοκλήρωση των σχολικών υποχρεώσεων τους. Ακόμα, οι χαμηλοί μισθοί των εκπαιδευτικών (σε σχέση με άλλα επαγγέλματα) παρόλο που βοηθούν στη διατήρηση ενός επαρκούς βιοτικού επιπέδου, μπορεί να θεωρηθούν ότι δεν παρέχουν ένα παραπάνω κίνητρο, εκτός από τις δεξιότητες τους, για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών προβλημάτων.⁸⁷

⁸⁶ Andras Uthoff and Luis Beccaria (επιμ.), *Social Panorama of Latin America*, ECLAC, 2007, σ.163-164.

⁸⁷ Ο.π., σ. 173-178.

5.3 BIA

Ένα επιπλέον ενδημικό χαρακτηριστικό που εμφανίζεται στις χώρες της Λατινικής Αμερικής είναι η βία. Η σταδιακή ριζοσπαστικοποίηση των κοινωνικών ομάδων από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, οι δικτατορίες και η κυριαρχία των ναρκωτικών μετά τη δεκαετία του 1980 (από εκείνη την περίοδο κυριάρχησε η κοκαΐνη) επέτειναν τη διατήρηση της. Δε σημαίνει ότι τις δεκαετίες του 1960 και 70 δεν υπήρχαν τα ναρκωτικά και η βία αλλά είχαν άλλες μορφές. Τοπικά ποτά (από αγαύη και ζαχαροκάλαμο), μπίρες, μαριχουάνα ως ναρκωτικά και μαχαίρια και μπουκάλια ως όπλα. Η διαφορά έγκειται στο ότι η κοκαΐνη και τα εξελεγμένα όπλα αποφέρουν περισσότερα κέρδη αλλά είναι περισσότερο επικίνδυνα.

Η κυριαρχία των τελευταίων ρίζωσε τη βία στις παραγκουπόλεις. Η αρχιτεκτονική διαμόρφωση, η έλλειψη εύκολης πρόσβασης και το πλεονέκτημα της ορατότητας που διαθέτουν σε πολλές περιπτώσεις εξαιτίας των γεωγραφικών τους θέσεων βοήθησαν στην εδραίωση των εγκληματικών οργανώσεων. Ο μεγαλύτερος φόβος των κατοίκων μέχρι και σήμερα είναι η συμμετοχή των μελών της οικογένειας τους (κυρίως νέων) στις οργανώσεις, γι' αυτό πολλές φορές αποφασίζουν να μετακομίσουν σε πιο ασφαλείς παραγκουπόλεις. Στις λατινοαμερικανικές χώρες σημαντικό ποσοστό της θνησιμότητας των κατοίκων οφείλεται στις ένοπλες συγκρούσεις.⁸⁸

Από τη δεκαετία του 1990 οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων αντιμετωπίζουν και τις βραχυπρόθεσμες πολιτικές της αστυνομίας στο εσωτερικό τους με σκοπό την καταπολέμηση της διακίνησης των ναρκωτικών. Η στρατιωτική αστυνομία από τις προηγούμενες δεκαετίες δρούσε σε παραγκουπόλεις, ανάλογα με τις διαταγές των εκάστοτε κυβερνήσεων (κυρίως εχθρικά). Η φρούρηση και οι επιχειρήσεις μπορεί αρχικά να βοήθησαν τους κατοίκους να προστατευτούν από εσωτερικές αναταραχές αλλά σπάνια τέθηκαν μελλοντικά σχέδια για την καταπολέμηση του προβλήματος. Τελικά, σε πολλές περιπτώσεις κυριάρχησε η συνεργασία με τους εμπόρους. Εκτός από την αστυνομία και τις υποκατηγορίες της που δρουν διαφορετικά στις παραγκουπόλεις, ένα ακόμα ανεξάρτητο σώμα της, η πολιτοφυλακή «προστατεύει» τους κατοίκους από τους εμπόρους (υπάρχουν περιπτώσεις συνεργασίας) με την απαίτηση πληρωμής για τις υπηρεσίες τους και την παροχή προϊόντων της μαύρης αγοράς σε υψηλές τιμές σε σχέση

⁸⁸ Janice Perlman, *Favela*, σ. 165 και 172.

με της «επίσημης» πόλης (συσκευές, διαδίκτυο, καθημερινά αγαθά κ.ά.). Η ανεξέλεγκτη βία που ασκούν στις παραγκουπόλεις οδήγησε στο θάνατο και αθώους ανθρώπους που σκοτώθηκαν στη διάρκεια των επιθέσεων. Η πλειονότητα των κατοίκων που δολοφονούνται είναι νέοι 20-24 ετών, καθώς η ελαστικότητα που δέχονται από τον νόμο και ο εύκολος προσεταιρισμός τους από τις οργανώσεις βοηθούν στη διακίνηση ναρκωτικών.

Η ανεξέλεγκτη βία οδήγησε στην εδραίωση του φόβου απέναντι και στην αστυνομία. Σε πολλές περιπτώσεις υπάρχουν φαινόμενα διαφθοράς και προστασίας των εμπόρων για την αύξηση των εσόδων τους. Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν τις περισσότερες φορές και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης στην αποδοχή της αστυνομικής βίας και στον στιγματισμό των κατοίκων. Η βία θα υπάρχει όσο οι παραγκουπόλεις θα συνεχίζουν να στιγματίζονται λόγω των κατοικιών τους, να αποκλείονται λόγω των φυλετικών προκαταλήψεων και της ελλιπούς κρατικής προστασίας, που πολλές φορές αδιαφορεί για τη δημόσια τάξη και συμμετέχει στις οργανώσεις των παραγκουπόλεων. Το σημαντικότερο πρόβλημα δημιουργεί η κοινωνική ανισότητα, όπου το εύκολο χρήμα των εμπόρων παραβλέπει τον θάνατο και πείθει τους νέους πως μπορούν να αλλάξουν τις ζωές τους και να κατακτήσουν ότι διαθέτουν οι πλούσιοι γείτονές τους. Όσο υπάρχουν αυτά τα χαρακτηριστικά η βία θα οδηγεί στο θάνατο.⁸⁹

Οι κάτοικοι που διαμένουν σε παραγκουπόλεις που κυριαρχεί η βία τις αποκαλούν «φυλακές». Καθημερινά αντιμετωπίζουν έλεγχο από την αστυνομία και τους εμπόρους, κινδυνεύουν λόγω των διενέξεων και δυσκολεύονται να βρουν εργασία. Η πραγματοποίηση δραστηριοτήτων θεωρούνται επικίνδυνες όπως και οι δημόσιοι χώροι των γειτονιών. Τα ποσοστά κοινωνικής συμμετοχής μειώνονται με τα χρόνια (εκτός από τις θρησκευτικές συναντήσεις). Οι κάτοικοι αποξενώνονται και αποδυναμώνονται περισσότερο. Ακόμα, η βία και ο φόβος δυσκολεύουν την απογραφή των κατοίκων που διαμένουν σε παραγκουπόλεις, με τα ποσοστά που δημοσιεύονται να μην ανταποκρίνονται σε μεγάλο βαθμό στην πραγματικότητα.

Η δημιουργία κέντρων υγείας, υπηρεσιών και σχολείων είναι δύσκολη. Πολλοί εργαζόμενοι φοβούνται να εισέλθουν στις επικίνδυνες παραγκουπόλεις. Για παράδειγμα, τα μαθήματα του σχολείου ενδέχεται να γίνονται δύο με τρεις φορές την εβδομάδα εξαιτίας της δυσκολίας εισόδου των δασκάλων. Επίσης, η αλλαγή παραγκούπολης αποτελεί μία δύσκολη διαδικασία για τους παλαιούς κατοίκους καθώς οι τιμές των

⁸⁹ Ο.π., σ. 168 και 173-174.

κατοικιών τους δεν αξίζουν σχεδόν τίποτα, ενώ τις είχαν κατασκευάσει με πολλές δυσκολίες και σπαταλώντας όλες τις οικονομίες τους. Το κυριότερο θέμα είναι ότι οι προσπάθειες καταπολέμησης του προβλήματος διακίνησης των ναρκωτικών αφορούν αποκλειστικά τα χαμηλότερα και ανίσχυρα κοινωνικά στρώματα, ενώ οι ισχυροί αρχηγοί και οι υποκινητές με επιρροή δέχονται τα κέρδη και ζουν ατιμώρητοι καταστρέφοντας πολλές ζωές παγκοσμίως.⁹⁰

Εικόνα 7: Παιδιά της φαβέλας Borel στην προσπάθεια απομάκρυνσης τους από τη βία έχουν στραφεί στην τέχνη και αντικαταστήσει τα όπλα με μουσικά όργανα.

Πηγή: Anderson Valentim 2016 για edition.cnn.com/style/article/favelagrafia/index.html

Εικόνα 8: Οικογένειες θυμάτων των αστυνομικών επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια διαδήλωσης στο Ρίο. Πηγή: United Nations/news.un.org/en/gallery/625421

⁹⁰ Ο.π., σ. 186-193.

5.4 ΥΓΕΙΑ

Ένας ακόμα σημαντικός παράγοντας είναι αυτός της υγείας. Οι κάτοικοι των αστικών περιοχών έχουν καλύτερη πρόσβαση στις δομές υγείας από ότι στην ύπαιθρο. Ωστόσο, τα κοινωνικά στρώματα λαμβάνουν διαφορετική μεταχείριση. Η πολιτική των χωρών ποικίλει και ανά περιοχή αλλά υπάρχουν περιπτώσεις που οι φτωχοί των πόλεων βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους αγροτικούς πληθυσμούς. Για τους κατοίκους των παραγκουπόλεων η διαμονή σε περιοχές με ελλείψεις σε βασικές υποδομές υγιεινής (αποχέτευση, πόσιμο νερό) και η συσσώρευση απορριμμάτων συμβάλλουν στη μετάδοση ασθενειών στους κατοίκους και στην αύξηση κυρίως της παιδικής θνησιμότητας.

Επιπλέον, οι αστικοί πληθυσμοί έρχονται αντιμέτωποι και είναι πιο επιρρεπείς σε θανάτους λόγω της βίας, τραυματισμούς από πυροβολισμούς, εθισμό στα ναρκωτικά, σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, διατροφικά προβλήματα(π.χ. παχυσαρκία), και θέματα ψυχικής υγείας. Για παράδειγμα στη Βολιβία, τη Γουατεμάλα, τη Νικαράγουα και το Περού οι αστικοί δείκτες υγείας στις αρχές του 21^{ου} αιώνα ήταν καλύτεροι από τους αγροτικούς ενώ το αντίθετο σε κάποιες περιπτώσεις συνέβη στη Βραζιλία, την Κολομβία και τη Δομινικανή Δημοκρατία.⁹¹

Εικόνα 9: Οι παραγκουπόλεις στη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19, 2020.

Πηγή:theconversation.com/coronavirus-narco-gangs

⁹¹ Ricardo Bitrán, Ursula Giedion, Rubi Valenzuela, and Paavo Monkkonen, «Keeping Healthy in an Urban Environment: Public Health Challenges for the Urban Poor», στο Marianne Fay(επιμ.), *The Urban Poor in Latin America*, The World Bank, Washington, D.C, 2005, σ. 181-182 και 190.

5.5 ΤΑ ΠΟΣΟΣΤΑ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 21^{ου} ΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Ενώ τα ποσοστά της φτώχειας είχαν σταδιακά αρχίσει να μειώνονται την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, από το 2010 αλλά κυρίως μετά το 2015 ξεκίνησαν να αυξάνονται σε κάθε χώρα με διαφορετικό ρυθμό ενώ παρατηρήθηκε και μείωση σε κάποιες άλλες (Χιλή, Δομινικανή Δημοκρατία, Ουρουγουάη και Ελ Σαλβαδόρ). Το 2019 άγγιζε το 30,5% του πληθυσμού της Λατινικής Αμερικής, δηλαδή 187 εκατομμύρια άνθρωποι ζούσαν σε εισοδηματική φτώχεια. Τα 70 εκατομμύρια αυτών ζούσαν σε ακραία φτώχεια. Και στις δύο περιπτώσεις η γυναικεία, η αγροτική, η αυτόχθονη και η παιδική φτώχεια είναι υψηλότερη όπως και στις μονογονεϊκές, εκτεταμένες οικογένειες και στους ανθρώπους με μη ολοκληρωμένη εκπαίδευση.

Με διαθέσιμα στοιχεία μέχρι το 2019 η Χιλή και η Ουρουγουάη έχουν τα χαμηλότερα επίπεδα φτώχειας (10% και κάτω από 2% ακραία φτώχεια). Στα μεσαία επίπεδα φτώχειας (20% και 5%) είναι η Αργεντινή, η Βραζιλία, η Κόστα Ρίκα, η Δομινικανή Δημοκρατία, ο Ισημερινός, ο Παναμάς, το Περού και το Ελ Σαλβαδόρ. Οι χώρες με το υψηλότερο ποσοστό φτώχειας (30% και 10%) αποτελούν η Βολιβία, η Κολομβία, το Μεξικό και η Ονδούρα. Το ποσοστό της κοινωνικής ανισότητας μειώθηκε ελάχιστα, ενώ ο αριθμός των ανθρώπων που αποτελούσαν το μεσαίο κοινωνικό στρώμα αυξήθηκε.⁹²

Από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα και την άνοδο των αριστερών κυβερνήσεων δόθηκε μία ώθηση για την προώθηση κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και πολιτικών προς όφελος των πολιτών. Μέχρι το 2020 τα υψηλότερα ποσά για το κατά κεφαλήν άτομο δαπανήθηκαν από τις κεντρικές κυβερνήσεις της Χιλής, της Ουρουγουάης, των Μπαρμπάντος, τις Μπαχάμες και των Τρινιντάντ και Τομπάγκο. Ακολουθούν σταδιακά οι υπόλοιπες χώρες, με τελευταίες να είναι το Ελ Σαλβαδόρ, η Βολιβία, η Γουατεμάλα, η Νικαράγουα και η Ονδούρα. Σε γενικές γραμμές τα ποσοστά των χωρών της Νότια Αμερικής είναι υψηλότερα από της Κεντρικής και των χωρών της Καραϊβικής.

Ωστόσο, τα ποσά που καταβάλλονται είναι μηδαμινά για να στοχεύσουν στη μείωση της κοινωνικής ανισότητας. Προτεραιότητα δίνεται στον τομέα της εκπαίδευ-

⁹² Simone Cecchin(coordination), *Social Panorama of Latin America 2020*, Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC), Santiago, 2021, σ. 51, 59 και 63.

σης (Ονδούρα 63% του ΑΕΠ), ακολουθεί η υγεία (Μπαχάμες 35%), η κοινωνική προστασία, η στέγαση (Παναμάς 20%), οι παροχές-ψυχαγωγία, ο πολιτισμός, η θρησκεία (Κούβα 5,3%) και η προστασία του περιβάλλοντος (Περού 1,2%). Τα ποσοστά διαφοροποιούνται όπως και η κυριαρχία κάθε χώρας ανά τομέα, όταν πέρα από την κρατική κυβέρνηση στη διαχείριση εισέρχονται και άλλοι κλάδοι.⁹³

Όσες προσπάθειες πραγματοποιήθηκαν τις δύο πρώτες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων επιδεινώθηκαν το 2020 με την πανδημία του COVID-19. Οι απώλειες θέσεων εργασίας και η μείωση του εισοδήματος ήταν μία από τις πρώτες επιπτώσεις. Ο αριθμός των φτωχών άρχισε να αυξάνεται σε ποσοστά (37,2% αύξηση 4,5 μονάδες και 15,8% ακραία φτώχεια) που υπήρχαν πριν από δύο δεκαετίες. Η οικονομική βοήθεια των χωρών διέφερε στα κοινωνικά στρώματα, αλλά αν δεν είχε χορηγηθεί το ποσοστό θα ήταν μεγαλύτερο. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι επηρεάστηκαν όλα τα κοινωνικά στρώματα με το ποσοστό του μεσαίου πληθυσμού να μειώνεται.

Εικόνα 10: Στη διάρκεια της πανδημίας εκτός από τα μέτρα των κυβερνήσεων, οι εγκληματικές οργανώσεις των χωρών έχουν επιβάλλει και τα δικά τους στις περιοχές που ελέγχουν. Στη φωτογραφία φαίνονται μέλη του καρτέλ del Golfo του Μεξικού να παρέχουν είδη ανάγκης με την παρουσία όπλων σε οικογένεια.

Πηγή: theconversation.com/coronavirus-narco-gangs

⁹³ Ο.π., σ. 157-169.

Οι επιπτώσεις της πανδημίας αναμένεται ότι θα επηρεάζουν και τα επόμενα χρόνια τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και επιπλέον θέτουν σε κίνδυνο στους Στόχους της Βιώσιμης Ανάπτυξης (SDGs), που υιοθετήθηκαν από τα κράτη μέλη του ΟΗΕ το 2015. Ένας από τους στόχους ήταν η μείωση της ακραίας φτώχειας μέχρι το 2030 μέσω της αύξησης του ΑΕΠ των χωρών και της μείωσης της ανισότητας. Τα έκτακτα κοινωνικά μέτρα προστασίας και οικονομικής βοήθειας είναι σημαντικό να διατηρηθούν για να αποτρέψουν την περαιτέρω υποβάθμιση του πληθυσμού.⁹⁴

⁹⁴ Ο.π., σ. 70-73.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση όσων αναφέρθηκαν παραπάνω γίνεται αντιληπτή η δυσκολία κατάκτησης βασικών δικαιωμάτων από τους κατοίκους των παραγκουπόλεων από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως και σήμερα. Το δικαίωμα στη στέγαση, στην εκπαίδευση, στην υγεία, να αποτελούν μέρος της υπόλοιπης κοινότητας ακόμα και της ελευθερίας καταπατώνται στο εσωτερικό των παραγκουπόλεων. Η κάθε γενιά κατοίκων που έμεινε στις παραγκουπόλεις είχε διαφορετικά χαρακτηριστικά και στόχους. Στην αρχή ήταν η μετάβαση στην πόλη, ο αγώνας για τη συνέχιση διαμονής στις γειτονιές, η αλληλεγγύη και πλέον στις νεότερες γενιές η εκπαίδευση, η εργασία και η απόκτηση σεβασμού από τον υπόλοιπο πληθυσμό του αστικού ιστού. Οι φυλετικές διακρίσεις και η ανισότητα κυριεύουν τις ζωές των ανθρώπων, με τον στιγματισμό που δέχονται από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες να τους απομακρύνει από την επίτευξη των στόχων τους και της βελτίωσης της ζωής τους. Η έξοδος από τον φαύλο κύκλο στον οποίο βρίσκονται όλες αυτές τις δεκαετίες είναι δύσκολη. Απαιτεί την ουσιαστική συνεργασία και δράση όλων των φορέων και την αλλαγή οπτικής προς τους κατοίκους των παραγκουπόλεων.

Οι εκκαθαρίσεις μέχρι το τέλος των δικτατοριών, η υποτίμηση των κατοίκων από πολιτικούς, τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, την αστυνομία ακόμα και από ερευνητές συνέβαλαν στη σημερινή κατάσταση. Οι προσπάθειες εκ μέρους ανθρώπων που ήθελαν πραγματικά να παρέχουν βοήθεια, εν μέρει πραγματοποιήθηκε με την εφαρμογή διάφορων προγραμμάτων παρά τις αντιξοότητες και δυσκολίες που συνάντησαν. Η συμμετοχή των κατοίκων υπήρξε σημαντική και καθοριστική για την ολοκλήρωση των έργων. Όπως αναφέρθηκε σχετικά με τα πρώτα έργα δημιουργίας ετοιμοπαράδοτων κατοικιών και στη συνέχεια αναβάθμισης στα οποία οι κάτοικοι παραγκωνίζονταν τα αποτελέσματα δεν ήταν τα αναμενόμενα. Αλλά και στα πιο επιτυχημένα που πραγματοποιήθηκαν, η αδιαφορία τις περισσότερες φορές των αρχών μετά το πέρας των εργασιών από περιοχές που δεν είχαν δημιουργήσει κέντρα υποστήριξης, μείωνε και έθετε σε κίνδυνο τα ίδια τα έργα όταν η οργάνωση των κατοίκων ήταν χαλαρή.

Η αλλαγή μπορεί να πραγματοποιηθεί με την εφαρμογή μακροπρόθεσμων δράσεων. Η καθεμία παραγκούπολη έχει τα δικά της χαρακτηριστικά αλλά ο κυριότερος στόχος που κρίνεται απαραίτητος να επιτευχθεί σ' όλες είναι η αναβάθμιση και ολοκλήρωση της εκπαίδευσης των μελών τους, ώστε οι νέοι να βλέπουν το μέλλον σε τομείς και πέρα από αυτούς των εγκληματικών οργανώσεων. Η καταστολή της δράσης

των οργανώσεων μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της ουσιαστικής συνεργασίας των χωρών, έχοντας ως γνώμονα την ευμάρεια, την κοινωνική βελτίωση και άνοδο των πολιτών.

Ωστόσο, και αν επιτευχθεί ο στόχος της εκπαίδευσης θα πρέπει να μεταφραστεί στην αγορά εργασίας και στους μισθούς που θα λαμβάνουν οι πολίτες για να μειωθεί η ανισότητα. Οι περισσότεροι κάτοικοι των παραγκουπόλεων είναι αισιόδοξοι για το μέλλον σε προσωπικό επίπεδο, αλλά εξαιτίας της χαμηλής αυτοεκτίμησης που διαθέτουν τους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η έλλειψη κινητικότητας των ίδιων ή των παιδιών τους οφείλεται σε δικά τους λάθη και όχι τόσο στο άνισο κοινωνικό σύστημα που ζουν. Τέλος, το κυριότερο μετρώ που κρίνεται αναγκαίο να ληφθεί για να σπάσει ο κύκλος είναι η εξάλειψη των γενικότερων ρατσιστικών απόψεων που οδηγούν στον στιγματισμό και την ταπείνωση των συγκεκριμένων ομάδων.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μαρία Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, ΑΙΩΡΑ, Αθήνα, 2015.
- Armando Arteaga, «Medellín, Urban Renewal of Informal Settlements Through Public Space: The Case of the North-Eastern Integral Urban Project (PUI)», στο Oscar Car-racedo García-Villalba(επιμ.), *Resilient Urban Regeneration in Informal Settlements in the Tropics- Upgrading Strategies in Asia and Latin America*, Springer, Singapore, 2020.
- Andras Uthoff and Luis Beccaria (επιμ.), *Social Panorama of Latin America*, ECLAC, 2007.
- Brodwyn Fisher, «A Century in the Present Tense Crisis, Politics, and the Intellectual History of Brazil's Informal Cities», στο Brodwyn Fischer, Bryan McCann, and Javier Auyero (επιμ.), *Cities from Scratch Poverty and Informality in Urban Latin America*, Duke University Press, U.S.A, 2014.
- Benjamin Keen και Keith Haynes, *A History of Latin America*, Houghton Mifflin, 2009.
- Caterina Ruggeri Laderchi, «Working One's Way Up: The Urban Poor and the Labor Market», στο «*The Urban Poor in Latin America*», The World Bank, Washington, 2005.
- David Gouverneur, *Planning and Design for Future Informal Settlements*, Routledge, 2015.
- Emilio Duhau, «The Informal City: An Enduring Slum or a Progressive Habitat?», στο Brodwyn Fischer, Bryan McCann, and Javier Auyero (επιμ.), *Cities from Scratch Pov-erty and Informality in Urban Latin America*, Duke University Press, U.S.A, 2014.
- Edward Murphy, «In and Out of the Margins: Urban Land Seizures and Homeowner-ship in Santiago, Chile», στο Brodwyn Fischer, Bryan McCann, and Javier Auyero (επιμ.), *Cities from Scratch Poverty and Informality in Urban Latin America*, Duke University Press, U.S.A, 2014.
- Fernando Luiz Lara, «The Form of the Informal: Investigating Brazilian Self-Built Housing Solutions», στο Felipe Hernández, Peter Kellett and Lea K. Allen (επιμ.) *Re-thinking the Informal City Critical Perspectives from Latin America*, V. 11, Berghahn Books, 2010.
- Fernando Kusnetzoff, «Urban and Housing Policies under Chile's Military Dictator-ship: 1973-1985» *Latin American Perspectives*, Vol. 14, No. 2, Sage Publications, 1987.
- Frank Müller and Ramiro Segura, «The Uses of Informality: Urban Development and Social Distinction in Mexico City», *Latin American Perspectives*, Vol. 44, No. 3, *Urban Latin America: Part 3: Planning Latin American Cities: Housing And Citizenship*, Sage Publications, May 2017.

- James R. Scobie, «The growth of Latin America cities, 1870-1930», στο Leslie Bethell (επιμ.), *The Cambridge History of Latin America*, v. IV (c. 1870-1930), Cambridge University Press.
- Janice Perlman, *Favela*, Oxford University Press, 2010.
- Jean-Claude Bolay, *Urban Planning Against Poverty How to Think and Do Better Cities in the Global South*, Volume 14, Springer International Publishing, 2020.
- Julio Cesar Pino, «Sources on the History of Favelas in Rio de Janeiro» στο *Latin American Research Review*, Vol. 32, No. 3, The Latin American Studies Association, 1997.
- Marianne Fay, «*The Urban Poor in Latin America*», The World Bank, Washington, 2005.
- Philip L. Russell, *The History of Mexico: From Pre-Conquest to Present*, Routledge, New York, 2010.
- Paola Jirón, «The Evolution of Informal Settlements in Chile: Improving Housing Condition in Cities» στο Felipe Hernández, Peter Kellett and Lea K. Allen (επιμ.) *Rethinking the Informal City Critical Perspectives from Latin America*, V. 11, Berghahn Books, 2010.
- Roel Janssen, «Some ideological aspects of urban planning in Latin America: a critique of the Turner model of self-help housing, with special reference to Bogotá», *Boletín de Estudios Latinoamericanos y del Caribe*, No.27, CEDLA, 1979.
- Ronaldo Ramírez, «Integrated Informality in the Barrios of Havana», στο Felipe Hernández, Peter Kellett and Lea K. Allen (επιμ.) *Rethinking the Informal City Critical Perspectives from Latin America*, V. 11, Berghahn Books, 2010.
- Ricardo Bitrán, Ursula Giedion, Rubi Valenzuela, and Paavo Monkkonen, «Keeping Healthy in an Urban Environment: Public Health Challenges for the Urban Poor», στο Marianne Fay(επιμ.), *The Urban Poor in Latin America*, The World Bank, Washington, D.C, 2005.
- Simone Cecchin(coordination), *Social Panorama of Latin America 2020*, Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC), Santiago, 2021.
- Tanja Bastia, «Transnational migration and urban informality: Ethnicity in Buenos Aires' informal settlements», *Urban Studies*, Vol. 52, No. 10, Sage Publications, 2015.
- Theresa Williamson, «Not Everyone Has a Price: How the Small Favela of Vila Autódromo's Fight Opened a Path to Olympic Resistance», στο Andrew Zimbalist (edit.), *Rio 2016 Olympic Myths, Hard Realities*, Brookings Institution Press, 2017.
- Teresa A. Meade, *A History of Modern Latin America -1800 To the Present*, John Wiley & Sons, 2016.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1 και 2: σ. 17, Εικόνα 3: σ. 23, Εικόνα 4: σ. 32, Εικόνα 5: σ. 40, Εικόνα 6: σ. 51, Εικόνα 7 και 8: σ. 57, Εικόνα 9: σ. 58, Εικόνα 10: σ. 61.